

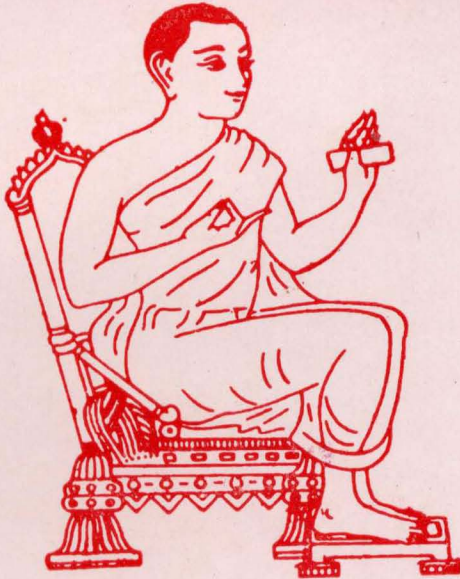
अनुसंधान

मोहस्ति सच्चवयणस्स पलिमंथू (ठाणंगसूत्त, ५२९) 'मुखरता सत्यवचननी विघातक छे'

प्राकृतभाषा अने जैन साहित्य विषयक
संपादन, संशोधन, माहिती वगैरेनी पत्रिका

१०

संकलनकार : आचार्य विजयशीलचन्द्रसूरि • हरिवल्लभ भायाणी

श्री हेमचंद्राचार्य

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी
स्मृतिसंस्कार शिक्षणनिधि
अहमदाबाद

१९९७

મોહરિતે સચ્ચવયણસ્સ પલિમંથૂ (ઠાળંગસૂત્ત , ૫૨૯)
'મુખરતા સત્યવચનની વિઘાતક છે'

અનુસંધાન

પ્રાકૃતભાષા અને જૈન સાહિત્ય વિષયક
સંપાદન, સંશોધન, માહિતી વગેરેની પત્રિકા

૧૦

સંપાદકો : વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ
હરિવલ્લભ ભાયાણી

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ
અહમદાબાદ
૧૯૯૭

अनुसंधान १०

- संपर्क : हरिवल्लभ भायाणी
२५/२, विमानगर, सेटेलाईट रोड,
अहमदाबाद - ३८० ०१५.
- प्रकाशक : कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य नवम
जन्मशताब्दी स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि,
अहमदाबाद , १९९७
- किंमत : रू. ३५-००
- प्राप्तिस्थान : सरस्वती पुस्तक भंडार
११२, हाथीखाना, रतनपोल,
अहमदाबाद - ३८० ००१.
- मुद्रक : राकेश टाइपो-डुप्लिकेटींग वर्क्स
राकेशभाई हर्षदभाई शाह
२७२, सेलर, बी.जी. टवर्स,
दिल्ली दरवाजा बहार,
अहमदाबाद - ३८० ००४.
(फोन : ४६८९०९)

सम्पादकीय निवेदन

‘अनुसन्धान’ मुख्यत्वे प्राकृत तथा जैन साहित्यना क्षेत्रे थतां सर्जन, संपादन, संशोधन आदिनी माहिती उपलब्ध करावी आपवा माटेनुं एक माध्यम छे. तज्ज्ञोने तथा अभ्यासुओने आवी माहिती मळे, तो कोई कार्य बेवडातुं होय तो ख्याल आवे ; जाणकारो एक बीजा साथे पोतानी पासेनी माहिती, सामग्री के क्षमतानुं आदान-प्रदान करी शके इत्यादि घणा लाभो थाय, एवो आशय आनी पाछळ रह्यो छे. आम छतां, ‘अनुसन्धान’ मात्र माहितीपत्रिका न बनी रहेतां एक शोध-पत्रिकाना स्वरूपमां पण निखरी रह्युं छे, ए तेना वाचकोथी हवे अजाण्युं नथी रह्युं.

जे जे विद्वानो, मुनिराजो प्राकृत / जैन साहित्यना क्षेत्रमां कांई पण कार्य करतां होय, तेमने तेमना ते कार्यनी माहिती आपती नोंध मोकलतां रहेवानो अमारो अनुरोध छे. अनुसन्धानना स्वरूप तथा क्षेत्रनी मर्यादामां आवनारां आवां ज्ञान-कार्योनी नोंध लेतां आनन्द ज थशे.

- संपादको

अनुक्रम

<p>१. वाचक-सिद्धिचन्द्रगणिकृतः मङ्गलवादः ॥</p> <p>२. सोमतिलकसूरि-कृत : शत्रुंजय-यात्रा-वृतांतः</p> <p>३. महेश्वरकविरचिता संशयगरलजाङ्गुली-नाममाला</p> <p>४. आ.वर्धमानसूरि-शिष्य-श्रीसागरचंद्र मुनिविरचित उत्तरकालीन अपभ्रंश भाषा-बद्ध नेमिनाथ-रास</p> <p>५. विजयमानसूरिकृत 'पट्टक'</p> <p>६. श्रीपुण्यहर्षरचित लेखशृंगार</p> <p>७. जगडूसाह - छंद</p> <p>८. हस्तप्रतनी प्रशस्तिमां प्राप्त नगरो के गामो अंगेनी ऐतिहासिक सामग्री : एक नोंध</p> <p>९. टूंक नोंधो</p> <p>(१) 'व्यवहार भाष्य'नी एक गाथानी पाठचर्चा</p> <p>(२) हेमचंद्राचार्यरचित कृष्णगोपीना प्रणयने लगतुं एक मुक्तक</p> <p>(३) शब्दप्रयोगो</p> <p>(४) बे परंपरानो एक समान पौराणिक कथाघटक</p> <p>१०. Deśis Employed in Pradyumnavijaya's Samarāditya-Kevali-Rās</p> <p>११. Notes on a few words from Bollée's - Glossary to पिंडनिज्जुत्ति and ओहनिज्जुत्ति</p> <p>१२. Some sporadic notes on the Bṛhaddeśi</p> <p>१३. Notes on some Prakrit words</p> <p>१४. संशोधन-समाचार : मेरु तुंग-बालावबोध-व्याकरण</p> <p>१५. वर्षानुं आगमन</p> <p>१६. प्रकीर्ण</p>	<p>सं. विजयशीलचन्द्रसूरि १</p> <p>सं. विजयप्रद्युम्नसूरि १०</p> <p>सं. विजयशीलचन्द्रसूरि १२</p> <p>सं. रमणीक शाह ३६</p> <p>सं. महाबोधिविजय ४४</p> <p>सं. महाबोधिविजय ५०</p> <p>सं. कांतिभाइ बी. शाह ६८</p> <p>डॉ. कनुभाई शेठ ७३</p> <p>विजयशीलचंद्रसूरि ७७</p> <p>ह. भायाणी ७८</p> <p>ह. भायाणी ७९</p> <p>विजयशीलचन्द्रसूरि ; ह. भायाणी ८८</p> <p>Muni Rajhans Vijay ८९</p> <p>H.C. Bhayani ९४</p> <p>H. C. Bhayani १००</p> <p>H C Bhayani १०५</p> <p>सं. डॉ. नारायण म. कंसारा १०८</p> <p>ह. भायाणी ११०</p> <p>११२</p>
---	--

વાચક-સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃતઃ

મઙ્ગલવાદઃ ॥

- સં. વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

વિક્રમના ૧૬મા તથા ૧૭મા શતકોમાં પ્રભાવશાલી જૈનાચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિજીએ તથા તેમના પ્રતાપી શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ જ્ઞાનાભ્યાસ અને સાહિત્યસર્જનના ક્ષેત્રે જે છેડાણ કર્યું છે, તેની તુલના તો માત્ર ૧૧-૧૨મા શતકમાં, સોલંકીકાળમાં થયેલા સાહિત્યિક છેડાણ સાથે જ કરી શકાય તેમ છે. આ સમયમાં અનેક જૈન મુનિવરોએ કાવ્ય, સાહિત્ય, અલંકાર, તર્ક, વ્યાકરણ, આગમ વગેરે વિષયો પર ગ્રંથો તેમજ ટીકાગ્રંથોનો મબલખ ફાલ આપ્યો છે, જેની નોંધ લીધા વિના કોઈ ઇતિહાસકાર રહી ન શકે.

આ સર્જક વૃન્દમાંના જ એક સમર્થ ગ્રંથકાર તે વાચક સિદ્ધિચન્દ્ર ગણિ. પોતાના ગુરુ વાચક ભાનુચન્દ્ર ગણિની સાથે, ગુર્વાજ્ઞાનુસાર તથા બાદશાહોની વિનંતિથી, શાહ અકબર તેમજ જહાંગીરના દરબારેમાં દાયકાઓ પર્યંત શાહમાન્ય પવિત્ર વિદ્વાન ધર્મોપદેશક સાધુ તરીકેનું સ્થાન-માન ભોગવનાર, અકબરના હાથે “ખુશફહમ”નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર, ૧૦૮ અવધાનો કરનાર, રૂપ, વાક્પટુતા, વિદ્વત્તા અને ફકીરીને કારણે બાદશાહો તથા નૂરજહાં જેવી બેગમોને પણ પ્રભાવિત કરનાર વાચક સિદ્ધિચન્દ્ર ગણિએ રચેલા ગ્રંથોની ઉપલબ્ધ યાદી આ પ્રમાણે છે: કાદમ્બરી-વૃત્તિ (ઉત્તરર્થ), વાસવદત્તા-વૃત્તિ, વિવેકવિલાસ-વૃત્તિ, કાવ્યપ્રકાશખણ્ડન, અનેકાર્થનામમાલા- (અમરકોષનાનાર્થ)વૃત્તિ, ભાનુચન્દ્રગણિચરિત, પ્રાકૃતસુભાષિતસંગ્રહ, મંગલવાદ ઇત્યાદિ. પોતાનો અછંદતો પરિચય આપતાં વાસવદત્તા-વૃત્તિના આરંભમાં તેઓએ જે નોંધ આપી છે, તે અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ તથા અચંબો પમાડે તેવી છે :

તત્પટ્ટપાથોનિધિવૃદ્ધિચન્દ્રઃ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રાભિધવાચકેન્દ્રઃ ।

બાલ્યેઽપિ યં વીક્ષ્ય મનોઙ્ગરૂપ-મકબ્બરઃ પુત્રપદં પ્રપેદે ॥

પુનર્જહાંગીરનેન્દ્રચન્દ્ર-પ્રદીયમાનામપિ કામિનીં યઃ ।

હટેન નોરીકૃતવાન્ યુવાઽપિ, પ્રત્યક્ષમેતત્ ખલુ ચિત્રમત્ર ॥

સિદ્ધિચન્દ્ર ગણિ પણ, પોતાના સમયની પરંપરાનુસાર ‘ન્યાયચિન્તામણિ’ ગ્રંથના પ્રકાંડ અધ્યેતા હતા. તે અધ્યયનના પરિણામે સ્ત્રીલી ડટેલી તેમની તાર્કિક પ્રજ્ઞાનો ઉન્મેષ, તેમના કાવ્યપ્રકાશખણ્ડન તથા પ્રસ્તુત ‘મંગલવાદ’ જેવા ગ્રંથોમાં પ્રગટતો જોવા મળે છે.

‘મંગલવાદ’ એ તેમની અપ્રકટ રચના તો છે જ, પરંતુ અજ્ઞાત રચના પણ છે. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (મો.દ.દેસાઈ) તથા જૈન પરમ્પરાનો ઇતિહાસ (દર્શનવિજયજી ત્રિપુટી) જેવા સંદર્ભ ગ્રંથોમાં એમની વિવિધ કૃતિઓની ઉપલબ્ધ યાદીઓમાં પણ ‘મંગલવાદ’નું નામ નથી. આ ગ્રંથની નકલ પણ અદ્યાવધિ ક્યાંય જોવા મળી નથી.

આની એક માત્ર પ્રતિ, તે પણ ગ્રંથકાર મુનિરાજના પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં, ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનન્દ સભામાંના પં. શ્રી ભક્તિવિજયજી ગ્રંથસંગ્રહમાં મોજૂદ છે. તેની ફોટોક્સ નકલના આધારે આ સંપાદન અહીં પ્રસ્તુત છે.

નવીન ન્યાયના અભ્યાસીઓ મંગલવાદ અને ઈશ્વરવાદથી અવશ્ય પરિચિત હોય જ. એમાં જ એમની તાર્કિકતાનો પાયો નંખાતો હોય છે. એ જ કારણે આ વિષય એમને માટે રસપ્રદ પણ બની જ રહેવાનો. આવા મજાના વિષયને લઈને રચાણી એક કૃતિનો ઉદ્ધાર આ સ્વરૂપે થઈ શકે છે તેનો આનંદ છે.

આ ગ્રંથની ફોટોક્સ નકલ કરાવી આપવા બદલ, ભાવનગરની શ્રીજૈન આત્માનન્દ સભાના તંત્રવાહકોનો આભાર માનું છું. વાચક સિદ્ધિચન્દ્ર ગણિ વિશે અત્રે નોંધેલી કેટલીક વિગતો “જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ-૩” (લે. ત્રિપુટી-મુનિ દર્શનવિજયજી, ઈ. ૧૯૬૪, અમદાવાદ)ના આધારે લીધેલ છે.

—X—X—

વાચક સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃતઃ

મઙ્ગલવાદઃ

ૐ નમઃ ॥

શઙ્ખેશ્વરપુરાધીશં શ્રેયોવલ્લીનવામ્બુદમ્ ।

વિઘ્નૌઘમત્તમાતઙ્ગ-પઞ્ચાસ્યં શ્રીજિનં ભજે ॥ ૧ ॥

અથ મઙ્ગલવાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

તત્ર “મઙ્ગલમઙ્ગં , ગ્રન્થઃ પ્રધાનં, સમાપ્તિઃ ફલં, વિઘ્નધ્વંસો દ્વારં” ઇત્યુદયનાચાર્યઃ । અઙ્ગત્વં ચ યદ્યપિ ન તાવત્ ફલવત્સન્નિધિમત્ત્વે સત્યફલત્વં, મઙ્ગલેઽફલત્વાભાવાત્ સમાપ્તિફલકત્વાત્ । નાઽપિ પ્રધાનફલાતિ-

रिक्तफलाजनकत्वं, मङ्गलेन प्रधानफलातिरिक्तस्य प्रधानस्यैव जननात् । नाऽपि प्रधानतत्फलातिरिक्तफलाजनकत्वं, विघ्नध्वंसस्य तदुभयभिन्नस्य जननात् । तथापि अधिकाररूपकामनाविषयप्रधानतत्फलातिरिक्तफलाजनकत्वमेवाऽङ्गत्वम् । विघ्नध्वंसकामना तु नाऽधिकाररूपा, यत्कामनया प्रवर्तते तस्या एवाऽधिकाररूपत्वात् । सा च प्रस्तुते समाप्तिकामनैव । न चैवं खादिस्ताऽङ्गं न स्यात्, अधिकाररूपकामनाविषयवीर्यलक्षणफलसाधनत्वादिति वाच्यं, वीर्यस्य प्रधानव्यतिरेकेण व्यतिरेके प्रधान फलत्वादेव । न हि यागं विक्रियमाणः खादिरो यूषो वीर्याय भवतीत्यन्यत्र विस्तरः ।

मङ्गलं प्रधानं, अदृष्टं द्वारं, समाप्तिः फलमित्येके । विघ्नसंसर्गाभाव एव द्वारमित्यपरे । मङ्गलं प्रधानं, विघ्नप्रागभाव एव फलमित्यन्ये । मङ्गलं प्रधानं, विघ्नध्वंसः फलमिति चिन्तामणिकृतः ।

तत्र चिन्तामणिकारीय एव पक्षश्चेतसि चमत्कारमादधानः पक्षान्तरस्पृहामपि निवर्तयति । तथाहि- न तावन्मङ्गलं समाप्तिकारणं, अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारभ्यां मङ्गले सत्यप्यसमाप्तेः, मङ्गलं विनाऽपि समाप्तेः । न च नाऽन्वयव्यभिचारे दोषाय, दण्डे सति क्वचिद् घटाभावदर्शनात्, दण्डस्य कारणत्वाभावापत्तेरिति वाच्यं, लौकिकस्थले तस्याऽदोषत्वेऽपि वैदिकस्थले दोषत्वात् । अन्यथाऽन्वयव्यभिचारशङ्कया वैदिके कर्मणि क्वापि निःशङ्कं न प्रवर्तेत । न चाऽयं प्रधानो नियमो न त्वङ्गे कृतप्रयाजस्यापि ज्योतिःश्रेष्ठं विना स्वर्गादर्शनादिति वाच्यं, तथापि व्यतिरेकव्यभिचारस्य वज्रलेपत्वात् । प्रयाजं विना स्वर्गाभाव इति व्यतिरेकस्य प्रयाजेऽङ्गेऽपि सत्त्वात्, प्रकृते तदभावाच्च ।

अत्र केचित् जन्मान्तरीयमङ्गलस्य तत्र कारणत्वेन न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याहुः । तत्र, ऐहिकसमाप्तिं प्रति जन्मान्तरीयमङ्गलस्याऽहेतुत्वात् । 'इदं मे समाप्यतां' इति कामनया क्रियमाणस्य तस्य तदानींतनसमाप्ति-कारणताङ्गीकारात् । पुत्रेष्ट्यादौ तु ऐहिकपुत्रबाधे आमुष्मिकं फलं कल्प्यते, तत्र सामान्यतः पुत्रमात्रस्य कामनाश्रवणात् ।

अन्ये तु - “श्रुत्या हि कारणत्वं बोध्यते । सा च व्यतिरेकव्यभिचारग्रस्ता कारणतां बोधयितुं न शक्नोति । ततो व्यभिचारपरिहाणय जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानं वाच्यम् । तथा चाऽन्योन्याश्रयः । तथा हि-जन्मान्तरीयमङ्गलेऽनुमतेऽव्यभिचारेण श्रुतिः कारणतां बोधयितुं शक्नोति, श्रुत्या च कारणत्वे बोधिते जन्मान्तरीयमङ्गलमनुमातुं शक्यत” इति प्रावोचन् । तत्र, कारणताग्रहो न जन्मान्तरीयमङ्गलसाध्यो येनाऽन्योन्याश्रयः स्यात् । न च तदनुपस्थितौ व्यभिचारग्रहस्य विद्यमानत्वात् कथं कारणताग्रह इति वाच्यं, आचारकल्पितश्रुत्या कारणतावगमसमये जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहेन व्यभिचारनिश्चयस्याऽभावात्, तत्संशयस्य योग्यतासंशयपर्यवसन्नत्वेनाऽनुगुणत्वात् ।

यत्तु, “कारणताग्रहो व्यभिचारग्रहे भवत्येव, यथा वह्निं प्रति तृणादेरिति”, तदपि न ; तृणारणिमणिस्थलेऽकार्यकारणव्यावृत्तरूपं वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपित-कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादौ, तृणारणिमणिनिष्ठकारणताप्रतियोगिक-कार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नौ वा परिच्छिद्यत इति, तृणत्ववह्नित्वाद्यवच्छेदेन कार्यकारणग्रहाभावात् ।

न च-तृणत्वे वह्नित्वाद्यवच्छेदेन कार्यकारणभावाग्रहेऽपि तत्सामानाधिकरण्येन तु कार्यकारणभावग्रहे बाधकाभावः । तदवच्छिन्नव्य-भिचारग्रहस्य तदवच्छिन्नकार[ण]ताग्रहप्रतिबन्धकत्वात् । तद्वदेवाऽत्राऽपि कारणताग्रहोऽस्त्विति वाच्यं, अरणिमण्यभाववति स्तोमे तृणान्वयव्यतिरेकवदिह तद्ग्राहकस्याऽभावात् ।

न च श्रुत्यैव समासित्वमङ्गलत्वसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्रहे बाधकाभावः, पूर्वोक्तन्यायेन व्यभिचारज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं, समासित्वमङ्गलत्वाद्यवच्छेदेनैव कार्यकारणभावस्य परेण क्षितत्वात् ।

तस्मात् माऽस्तु समासिमात्रं प्रति कारणता, व्यभिचारेण, समासिविशेषे तु भविष्यति, तत्र व्यभिचाराभावात् । यथा यागस्य न स्वर्गमात्रे कारणता, गङ्गास्नानजन्ये स्वर्गे व्यभिचारात् ; स्वर्गविशेषे त्वस्त्येव ।

ननु स्वर्गे जातिरूपो विशेषः सम्भवति समाप्तौ तु न सम्भवति । तथाहि - न हि चरमवर्ण-तदध्वंस-तदुच्चारणानि समाप्तयः, मौनिकृतग्रन्थ-समाप्त्यव्यापनात् । तेन हि केनचिदुत्पादितस्य वर्णस्याऽनुसन्धानमात्रं क्रियते न तु वर्णादिकमुच्चार्यते । तथा च चरमवर्णज्ञानं समाप्तिर्वाच्या । न च तत्र जातिः सम्भवति, चरमवर्णज्ञानस्य मानसादिभेदभिन्नतया तत्र जातिस्वीकारे जातिसाङ्कर्यापत्तेः । न हि यत्र मानसत्वं तत्र सा जातिः सम्भवति, सुखादिसाक्षात्कारे मानसत्वसत्त्वेन तज्जातेरभावात्, श्रावणादिरूपे चरमवर्णज्ञाने तज्जातिसत्त्वेन मानसत्वाभावात्, उपनयमादाय मानसे चरमवर्णज्ञाने द्वयसत्त्वात् । तस्मात् कथं मङ्गलस्य समाप्तिविशेषे कारणत्वमिति चेत् ? न, उपाधिरूपस्यैव विशेषस्य सत्त्वात् । स तु नाऽखण्ड उपाधिः सखण्डसम्भवे स्वीकारार्हः, गुरुत्वात् । सखण्डपेक्षया हि तस्येदमेव गौरवं यदक्लृप्तकल्पनेति । सखण्डे हि घटका विशेषणादयः । तेषां परस्परं सम्बन्धः क्लृप्त एव । यथा पाचकत्वमित्यादौ पाककृत्यादेः । अखण्डस्तूपाधिभिन्न एव स्यादिति सखण्डो वाच्यः ।

स च न विघ्नस्थलीयसमाप्तिवत् । विघ्नस्थलीयत्वं हि विघ्नसमानकालीनत्वम् । तत्र, असम्भवात् । न हि प्रतिबन्धकसमकालीनं कार्यत्वं सम्भवति । विघ्नोत्तरकालीनं चेत्तदा व्यभिचारः, गङ्गास्नानेन दशविधपापान्तरगततया विघ्ने नष्टे विघ्नोत्तरसमाप्तेर्मङ्गलं विनाऽपि भावात् । नाऽपि विघ्नध्वंसस्थलीयसमाप्तिवत्, गङ्गास्नानजन्यविघ्नध्वंसस्थलीयसमाप्तेस्तेन विनाऽपि भावात् । नाऽपि मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्थलीयसमाप्तिवत्, अन्यथासिद्धेः, येन विघ्नध्वंसादिनाऽन्या समाप्तिस्तेनैव प्रकृताया अपि सम्भवात् । अन्यथा गङ्गास्नानादिजन्यविघ्नध्वंसजन्यसमाप्तिं प्रति गङ्गास्नान-स्यापि जनकतापत्तेः ।

अत एव न मङ्गलव्यापारीभूतविघ्नध्वंसजन्यसमाप्तिवत्तमपि कार्यता-वच्छेदकं, आत्माश्रयाच्चाऽवच्छेद्यस्याऽवच्छेदके प्रवेशात् । समाप्ति-निष्ठमङ्गलजन्यता ह्यवच्छेद्या, तच्चावच्छेदके प्रविशति । मङ्गलव्यापारीभूतत्वं

मङ्गलजन्यत्वे सति मङ्गलजन्यजनकत्वं, तत्र मङ्गलजन्यजनकत्वमित्यत्र मङ्गलजन्यपदेन समाप्तेरेव ग्रहणात् भवत्यवच्छेदकेऽवच्छेद्यप्रवेशः ।

किञ्च, यदि मङ्गलत्वेन तादृशकार्यं प्रति जनकता तर्ह्येकमङ्गलादपि बहुविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तिः, जनकतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्व एव कार्योत्पत्तेः ।

न च, प्रकृतसमाप्तिविघ्नसमसङ्ख्यमङ्गलत्वेन जनकता, समसङ्ख्यत्वं हि नाऽन्यूनानधिकसङ्ख्यात्वं, अधिकसङ्ख्यमङ्गलस्थले समाप्त्यापत्तेः । नाऽप्यन्यूनसङ्ख्यमङ्गलत्वं, यत्र बहवो विघ्ना द्वित्रा गङ्गास्नानादिभिर्नाशिताः, द्वित्राश्च मङ्गलैः, तत्र समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य न्यूनसङ्ख्यत्वेनाऽकारणतापत्तेः । न च स्वनाशयविघ्नाऽन्यूनसङ्ख्यमङ्गलत्वेन कारणता, एकमङ्गलस्थले बहुविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तेः स्वनाशयविघ्नेनैकमङ्गलस्याऽन्यूनसङ्ख्यत्वात् ।

न च प्रायश्चित्ताद्यनाशयविघ्नान्यूनसङ्ख्यमङ्गलत्वेन कारणत्वं, प्रायश्चित्ताद्यनाशयविघ्नस्थलीयसमाप्तिवत्त्वेन कार्यत्वमिति वाच्यं, अन्यथासिद्धेरिति चेत्, न, विघ्नध्वंसेन ह्यन्यथासिद्धिरुच्यते, सा च न सम्भवति, प्रामाणिके कारणेऽन्यथासिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा पूर्वेण यागोऽप्यन्यथासिद्धः स्यात् । प्रमाणं चात्र 'स्वर्गकामो यजेते'तिवत् 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदि'ति श्रुतिरेव ।

विधिना हीष्टसाधनत्वं बोध्यते, साधनं च साध्याकाङ्क्षीति काम्यतया साध्यतयोपस्थितौ साधनासाकाङ्क्षौ समाप्तिस्वर्गावेत(तौ) तत्रान्वितौ यतो भवतः । न च व्यापारेण व्यापारिणो नाऽन्यथासिद्धिः, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । न च व्यभिचारेण प्रकृते श्रुतिः कारणतां बोधयितुं शक्नोतीति वाच्यं; यागोऽपि तुल्यत्वात्, गङ्गास्नानादितोऽपि स्वर्गोत्पत्तेः । न च तत्र तत्र स्वर्गविशेषे जनकत्वं, समाप्तिविशेषे प्रकृतेऽपि जनकत्वसम्भवात् । ततो नाऽन्यथासिद्धम् ।

न चैकमङ्गलादपि बहुविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तिः । विघ्नो हि प्रतिबन्धक-स्तदभावश्च प्रत्येकाभावत्वेन कारणम् । तथा चैकविघ्नसत्त्वेऽपि विघ्नान्तरा-

भावविलम्बादेव कार्यविलम्बः । एकस्मादनेकविघ्ननाशस्तु न भवति, तत्तन्मङ्गलत्वेन तत्तद्विघ्नध्वंसत्वेन कार्यकारणभावोपगमादिति । न ह्येकविघ्नसत्त्वेऽपरविघ्ननाशे कार्योत्पत्तिर्वक्तुं शक्यते, एकमण्यभावेऽपरमणिसत्त्वे दाहापत्तेः ।

न च द्वारफले सत्येकरूपेणैव जनकता, सा च प्रकृते नास्ति, तत्तन्मङ्गलत्वेन द्वारे मङ्गलत्वेन च फलजनकसत्त्वादिति वाच्यं, चक्षुषो द्रव्यत्वेन संयोगं प्रति चक्षुष्टेन चाक्षुषज्ञानं प्रति कारणत्वकल्पनादिति ।

अत्र ब्रूमः । किमिह मङ्गलस्य समाप्तिजनकताबोधने प्रमाणम् ? ननु निरुक्ता श्रुतिरेवेति चेत् , न, तस्याः प्रत्यक्षाया अभावात् । अनुमितेति चेत् , न, लिङ्गाभावात् । शिष्टाचार एवानुमापक इति चेत् , न, शिष्टाचारेण वेदमात्रानुमानेऽपि समाप्तिसाधनताबोधकस्याऽनुमातुमशक्यत्वात् दर्शादौ व्यभिचारात् । समाप्तिकामशिष्टाचारेण तदनुमानमिति चेत् , न, दृष्टान्ताभावात् । ननु व्यतिरेके व्याप्तिग्रहो यद्वा पक्षधर्मताबलादेव तादृशो वेदः सिध्यति, समाप्तिकामशिष्टाचारस्यैव पक्षत्वादिति चेत् , न, केनचित् मङ्गलं विघ्नध्वंसकामेन, परेण विघ्नानुत्पादकामेन, अन्येन विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिकामेन, इतरेण विघ्नप्रागभावविशिष्टसमाप्तिकामेन क्रियत इति तादृशाचाराणां पक्षत्वे तावच्छ्रुतेरुन्नयनप्रसङ्गात् लाघवसहकारेण समाप्तिसाधनताबोध(धि)कैव श्रुतिरुन्नीयत इति चेत् , न, पन्थानमनुसृतोऽसि, समाप्तिफलकत्वे विघ्नध्वंसं प्रत्यपि जनकत्वे गौरवेण लाघवेन विघ्नध्वंसफलकत्वबोधकश्रुतेरेवानुमातुमुचितत्वात् । न च विघ्नप्रागभाव एव फलमस्तु, तत्रापि विघ्नकारणविनाशस्य द्वारतायां गौरवात् । तस्मात् चिन्तामणिकारीयमतमनुमतं च श्रीप्रगल्भचरणादिभिर्न कस्यचिदतिसाहसिनो वचनमात्रेण प्रेक्षापूर्वकारिणामुपेक्षायोग्यमिति सङ्क्षेपः ।

मङ्गलत्वं च न जातिः, जातिसङ्करापत्तेः । तथाहि, यत्र संयोगत्वं तत्र वा मङ्गलत्वं, यत्र वा मङ्गलत्वं तत्र वा संयोगत्वम् । घटपटसंयोगे संयोगत्वं वर्तते मङ्गलत्वं नास्ति । मङ्गलत्वं च वाचनिकेन संयोगत्वं, कायिके च द्वितयमिति

जातिसाङ्कर्यम् । जातिसाङ्कर्यं चाऽवश्यं दूषणं, तल्लक्षणं तु-परस्पराऽत्यन्ता-
भावसामानाधिकरण्ये सति परस्परसामानाधिकरण्यं, अत एव नमस्कारत्वमपि
न जातिः ।

अत्र वदन्ति - जातिसाङ्कर्यं न दूषणम् । न हि जात्याः साङ्कर्यं
जातिसाङ्कर्यम् । एतस्य दूषणस्य सिद्धत्वे दूषणत्वासिद्धेः, असिद्धत्वे च
स्वरूपाभादेव ।

ननु जातिसाङ्कर्यं आपादकीभूय दूषणं यदि जातिसाङ्कर्यं स्यात्
घटत्वपटत्वयोरप्येकत्र सामानाधिकरण्यं स्यादित्यादिरूपेणेति चेत्, न,
आप(पा)दकाप्रसिद्धेरेव । नाऽपि जातिसाङ्कर्यस्य दूषणत्वमित्येतस्याऽयमाशयः
- यदि भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वं स्यात् घटत्वपटत्वयोरपि सामानाधिकरण्यं
स्यादिति वैयधिकरण्यादिति । किन्तु परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्योर्ध-
र्मयोः परस्परसामानाधिकरण्याज्जातित्वं नेष्यत इत्येतावन्मात्रं, तत्र च बीजं न
पश्यामः ।

ननु जातित्वं यदि तादृशधर्मवृत्तिः स्यात् उभयवादिसम्मततादृशधर्मवृत्तिः
स्यादित्यापादनार्थं इति चेत्, न, अप्रयोजकत्वात् । तस्मान्न सङ्करस्य दूषणत्वमिति
केचित् । तत्र, घटत्वपटत्वयोर्विरोधदर्शनेन विरोधितावच्छेदकस्य
परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरणजातित्वरूपस्य सम्भवे त्यागायोगात्,
अव्याप्यवृत्तिजात्यनङ्गीकाराच्च । तस्मात् प्रतिबन्धकान्यस्य सतः
प्रारिप्सितप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणकारणत्वमेव मङ्गलत्वम् ।

अत्र दाहप्रतिबन्धकमणिनिवृत्त्यसाधारणकारणे मणौ तत्काली-
नविघ्नध्वंसकारणे विघ्ने च प्रारिप्सितप्रतिबन्धकान्यस्य सत इत्यभयपदो-
पादानान्नातिव्याप्तिः । वस्तुतो विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकदुःखदृष्टाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय
सत इति, प्रतिबन्धकविघ्ने एवाऽतिव्याप्तिनिरासाय प्रतिबन्धकान्यस्येति । सत्त्वं
चाऽत्र भावत्वम् । प्रथमपक्षे च तदन्यत्वे सतीत्यर्थो बोध्यः ।

केचित्तु कर्मास्मकालकृतस्यैवाऽत्र लक्ष्यतया कालान्तर- कृतप्रणामा-
दावतिव्याप्तिवारणाय सत इति कर्मास्मकालविद्यमानत्वे सतीत्यर्थ इत्याहुः ।
न चाऽनुगतं रूपमनादाय कथं तद्ग्रह इति वाच्यं, तेन तेन रूपेण विशेष्यैव
तद्ग्रहात् ।

ननु मङ्गलमाचरेदिति श्रुतिकल्पने श्रुतेः कथं प्रवर्तकत्वम् ?
प्रवृत्तिविषयस्य विशेषाग्रहादिति चेत् ? न, नमस्कारादिकमाचरेदिति प्रत्येकमेव
वेधिकल्पनात् । तथा च तदुपजीव्य विघ्नध्वंसकामनयाऽनुगतो मङ्गलव्यवहार
ति न किञ्चिदनुपपन्नम् । नमस्कारत्वमपि स्वापकर्षबोधानुकूलतावच्छे-
दकजातिमत्त्वमेव, सा च जातिः कायिकत्वादिस्वरूपा । न च कायिकत्वमपि
न जातिः, अन्यतरकर्मजन्यतावच्छेदिकया सङ्करापत्तेरिति वाच्यं,
ऋज्जातेरनङ्गीकारात् । वाचनिकत्वमपि तत्तद्वर्णव्याप्यं भिन्नमेवेत्यलं विस्तरेण ।

॥ इति महोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणिशिष्यमहोपाध्यायश्रीसिद्धिचन्द्र
गणिविरचितो मङ्गलवादः समाप्तः ॥

સોમતિલકસૂરિ-કૃત : શત્રુંજય-યાત્રા-વૃતાંત :

- સં. વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિ

પરિચય

અનુમાનથી સોઢમાં સૈકામાં લખાયેલાં એક પ્રચલિત 'સિન્દૂરપ્રકર' નામના ગ્રન્થમાંથી ગ્રન્થ પૂર્ણ થયા પછી દોઢ પાનામાં એક અન્ય વૃત્તાન્ત પ્રાપ્ત થયો છે. ચૌદમા સૌકાના છેલ્લા ચરણમાં સોમતિલકસૂરિ શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે ત્યાં કેટલાં જિનર્બિબોને તેમણે વંદના કરી હતી તેનું આમાં વર્ણન છે.

આના દ્વારા તે વર્ષોમાં શત્રુંજય ઉપર કેટલાં જિનમંદિર હતાં, તે તે મંદિરમાં કેટલી પ્રતિમાઓ હતી, તે તે મંદિરનાં નામ શાં હતાં, તે ઐતિહાસિક માહિતી આપણને મળે છે.

આજે તો આમાંનું ઘણું ઓછું જલ્લવાયું છે. વઢી એ પળ જાણવા મળે છે કે અન્ય જૈન તીર્થસ્થાનોનું ત્યાંજ એક સાથે સ્મરણ થઈ શકે તે હેતુથી મોઢેરવિહાર, શંખેશ્વરવિહાર, સાચોરવિહાર, સમઢીવિહાર, સેરીસાવતાર, કુંડાવતાર, નંદીશ્વરવતાર, સ્તંભનકાવતાર, ગિરનારવતાર - એવા જિનાલયો પળ ત્યાં તે વચ્ચે હતા. પરંતુ તે વચ્ચેના મંદિરોમાંથી હાલ માત્ર નમિ-વિનમિ સેવક સહિત યુગાદિદેવની પ્રતિમા છે. બાકી ઘણાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. ચિલ્લતલાવલ્લિનો આ યાત્રાવૃત્તાંતમાં જે ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે ત્યારે તે ઉપરના કોટની સાવ નજીક હશે. આજે તો એ ચિલ્લણતલાવડી ઉપરના ગઢથી ધાસી દૂર છે.

પ્રતિમાઓની કુલ સંખ્યા અત્યારે ઘણી વધી છે. શત્રુંજયની વર્તમાન જિનાલયની સંખ્યા અને વર્તમાન જિનર્બિબોની સંખ્યાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અધ્યાસ કરવા માટે આથી આપણને એક ઉપયોગી સાધન મળે છે.

—X—X—

એકદા શ્રીતપાગચ્છાધિરાજ શ્રીસોમતિલકસૂરયો મહતા શ્રીસંધેન સમં શ્રીશત્રુંજયે જિનાન્ વંદિતું યયુઃ તત્રૈવં સંવત્ ૧૩૯૧ વર્ષે [દે] વાસ્તૈ(?)વંદિતા મુખ્યપ્રાસાદે ગર્ભગૃહે પુંડરીકપ્રતિમાદ્વયં ૫૬ જિનાનન્યાંશ્ચ વંદંતે સ્મ । તતસ્ત્રિદ્વાર પ્રાસાદે ૪૯૨ જિનાન્ વંદંતે સ્મ । તતો મોઢેરક-શંખેશ્વર-સત્યપુર-સમલિકાવિહારેષુ ૧૦૦૮ ત્રિદ્વારપ્રાસાદવલાનકં યાવત્ તતઃ સમરસિંહવસહિકાયાં

३३ जिनान् वंदंते स्म । ततः कोडाकोडि प्रासादे २९१ जिनान् वंदंते स्म । ततः श्रीवीरप्रासादे ६८ जिनान् वंदंते स्म । ततो देवकुलिकायां कुंतीयुता पंचपांडवप्रतिमा वंदंते स्म । ततो मध्ये १५ जिनान् वंदंते स्म । ततोष्टापदावतारे ३८६ जिनान् वंदंते स्म । ततः खोखावसहिकायां ९५ प्रतिमा वंदंते स्म । ततो राजादनीतले सेरीसावतारे कुंडावतारे गृहिकाखत्रकस्तंभद्वारेषु च १४२३ जिनान् वंदंते स्म । जिनभवनद्वारद्वहिस्तोरणशिखरे देवगृहिकायुगे २९ जिनान् वंदंते स्म । प्रासाद-संमुखासु देवगृहिकासु ४० प्रतिमा वंदंते स्म । ततः पश्चिममंडपसहित- नंदीश्वरावतारे १९४ जिनान् वंदंते स्म । वस्तुपालमंत्रि भगिनीसप्तककारितसप्तदेव- कुलिकासु ४२ जिनान् वंदंते स्म । ततः स्तंभनकावतारे इंद्रमंडपे च २४८ जिनान् वंदंते स्म । ततो वस्तुपालमंत्रिकारितगिरिनाशवतारे १६ जिनान् परजिनांश्च वंदंते स्म । ततः खरतरवसहिकायां १०५४ जिनान् वंदंते स्म । ततः स्वर्गरोहण- प्रासादे नमिविनमिसेवकसहित श्रीयुगादिजिनप्रतिमायुतान् १६ जिनान् वंदंते स्म । ततोऽजितनाथविहारे अनुपमसरसरीस्थदेवगृहिकायुगे श्रेयांसजिनभवने च ९१ जिनान् वंदंते स्म । ततश्चिल्लतलावल्लीसमीपस्थदेवगृहे ६ प्रतिमा वंदंते स्म । श्रीनेमिनाथभवने २८ जिनान् वंदंते स्म ।

ततः श्री वीरभवने ३६ जिनान् वंदंते स्म । ततः कपर्दयक्षभवने ७१ जिनान् वंदंते स्म । तत्रासन्नदेवगृहिका युगे १८ जिनान् वंदंते स्म । ततो मणूआविहारे २९ जिनान् वंदंते स्म । छिंपावसहिकायां १३ जिनान् वंदंते स्म । ततो मरुदेवीं मातरं ११ जिनांश्च वंदंते स्म । श्रीशांतिनाथप्रासादे २४ जिन वंदंते स्म । चिल्लतलावल्लीसमीपे अलक्षदेवकुलिकायां अजितनाथभवने जीरापल्ली- पार्श्वभवने च १४ जिनान् वंदंते स्म । एवमन्यानपि लघुजिनान् बहून् वंदंते स्म । सर्वाकेन ५८४ जिनान् अन्यानपि बहूनि वंदंते स्म श्रीसोमतिलकसूरयः । एवं जिना-यानि बिम्बानि भवंति बभूवुर्भविष्यंति तानि अहं श्री सोमतिलकसूरिवंदितान् बिम्बानि वंदे भावेन ॥

इति श्रीशत्रुंजयमहातीर्थे श्रीसोमतिलकसूरि वंदितबिम्बसंख्या संक्षेपात् कृता मया ॥ ॥

મહેશ્વરકવિરચિતા સંશયગરલજાઙ્ગલી-નામમાલા

- સં. વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

આ મહેશ્વર કવિ વિશે મને જાણકારી નથી. માત્ર હસ્તપ્રતમાં આ નામમાલા જોઈ, તેમાંના શબ્દોનું વૈવિધ્ય જરા મહત્ત્વપૂર્ણ તથા ચમત્કૃતિજનક જણાતાં, તે શબ્દના તથા ભાષાના અભ્યાસુઓને ઉપયોગી થાય તેવું લાગવાથી તેનું સંપાદન અહીં રજૂ કર્યું છે. આ નામમાલા હજી પ્રકાશિત નથી થઈ, એવી મારી ધારણા છે. ઓછામાં ઓછું, મારા જાણવા-જોવામાં તો હજી નથી આવી.

આ નામમાલાની પ્રતિ ભાવનગરની જૈન આત્માનન્દ સભામાં છે. કુલ ૭ પત્રોની આ પ્રતમાં પત્ર ૧ થી ૫માં પ્રસ્તુત કૃતિ છે, અને પછીના પૃષ્ઠોમાં 'હૈમનામમાલા-શિલોંછ' છે, જે અપૂર્ણ રહી ગયો છે. પ્રસ્તુત કૃતિના છેડે લખેલી પુષ્પિકા ઉપરથી જાણવા મળે છે તેમ, આ પ્રત સં. ૧૭૯૯માં જૈનમુનિ જિનેન્દ્રસાગરે સ્તંભતીર્થમાં લખેલી છે.

નામમાલાના ૨૩૪-૩૫માં પદ્યો પરથી મહેશ્વર કવિ શબ્દશાસ્ત્ર, વૈદ્યક વગેરેના સમર્થ વિદ્વાન, કવિ તથા 'સાહસાંકચરિત' વગેરે ગ્રંથોના પ્રણેતા હોવાનું સમજાય છે.

નામમાલાના પ્રથમ પદ્યમાં જણાવ્યું છે તેમ, આનું નામ 'શબ્દભેદ પ્રકાશ' પણ છે. પ્રતિલેખકે 'સંશયગરલજાઙ્ગલી' એવું નામ, ૨૩૭માં પદ્યમાંના 'સંશયં ચ નિરકર્તુ' એ અંશને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રયોજ્યું હોય કે પછી તેમની પાસે આ રચનાને આ નામે ઓઢાવવાની પરંપરા પણ હોય તો તે સંભવિત છે.

નામમાલા બે મુખ્ય ભાગોમાં વિભક્ત છે : પહેલો ભાગ 'શબ્દપ્રભેદ નિર્દેશ' છે, જેમાં મુખ્યત્વે જુદા જુદા શબ્દોમાં થતા સામાન્ય ફેરફારોને લીધે બનતા શબ્દોનું નિરૂપણ છે. બીજા ભાગમાં બ, વ, શ, ષ, સ વગેરેનું પ્રાધાન્ય વિચારીને એકત્ર કરેલા શબ્દજૂથો છે.

આશા છે કે આ રચના શાબ્દિકોને ઉપયોગી બનશે.

—X—X—

॥ श्रीधवलधिग-श्रीगोडीपार्श्वनाथाय नमः ॥

प्रबोधमाधातुमशाब्दिकानां कृपामुपेत्याऽपि सतां कवीनाम् ।
कृतो मया रूपमवाप्य शब्द-भेदप्रकाशोऽखिलवाङ्मयाब्धिः ॥१॥

प्रायो भवेद् यः प्रचुरप्रयोगः प्रामाणिकोदाहरणप्रतीतः ।
रूपादिभेदेषु विलक्ष्णेषु विचक्षणो निश्चिनुयात् तमेव ॥२॥

क्वचिन्मात्राकृतो भेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽत्र च ।
क्वचिदर्थान्तरोल्लेखात् शब्दानां रूढितः क्वचित् ॥३॥

जागर्ति यस्यैष मनःसरोजे स एव शब्दार्थविवर्त्तनेशः ।
निजप्रयोगार्पितकामचारः परप्रयोगप्रसरार्गलश्चेत् ॥४॥

विन्द्यादगारमागार - मपगामापगामपि ।
अरातिमारातिमथो अम आमश्च कीर्तितः ॥५॥

भवेदमर्ष आमर्षो-ऽप्युद्धुरोऽद्धूर एव च ।
अन्तरीक्षमन्तरिक्ष-मगस्त्योऽगस्तिरित्यपि ॥६॥

अटरूष आटरूषोऽवश्याऽवश्याय इत्यपि ।
प्रतिश्यायः प्रतिश्या च भल्लूको भल्लुकोऽपि च ॥७॥

जम्बूकं जम्बकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बकम् ।
जतुका स्याज्जतूकाऽपि मसुरः स्यान्मसूरवत् ॥८॥

वास्तुकं वापि वास्तूकं देवकी दैवकी [तथा] ।
ज्योतिषं ज्यौतिषं चापि श्रेवनं श्रीवनं तथा ॥९॥

सूत्रामाऽपि च सुत्रामा हनूमान् हनुमानपि ।
उषणं स्यादूषणं च भवेदुखरमूखरम् ॥१०॥

हारीतो हारितोऽपि स्यान्मुनि-पंक्षिविशेषयोः ।
तुवरस्तूबरोऽपि स्यात् कुबरः कूबरोऽपि च ॥११॥

उत्तमे उत्तमं च स्या-दाहते स्यादनाहतम् ।
 उदारे चानुदारः स्या-दुदग्रे वानुदग्रवत् ॥१२॥
 बन्धूरं बन्धुरं च स्या-दूरीकृतमुरीकृतम् ।
 वाल्हीकं वाल्हिकं चापि गाण्डीवो गाण्डिवोऽपि च ॥१३॥
 उषाप्यूषा ननादा व (?) ननान्दा च प्रकीर्तिता ।
 ह्रीबेरे हिरिबेरं च चिकुरे चिहुरोऽपि च ॥१४॥
 चण्डालोऽपि च चाण्डालो वदान्योऽपि वदन्यवत् ।
 हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम् ॥१५॥
 डाहलं च डहालं च डाहलं च प्रचक्षते ।
 कुङ्कुणः कोङ्कुणश्चापि श्यामाकः श्यामकोऽपि च ॥१६॥
 सहाचरः सहचरः स्फटिकं स्फाटिकं तथा ।
 गन्धर्वोऽपि च गान्धर्व-श्वमरं चामरेऽपि च ॥१७॥
 चोश्चौश्चटुश्चाटु-श्चेलं चैलं चमुश्चमूः ।
 चञ्चुश्चञ्चूस्तलस्तालः श्यामलः श्यामलोऽपि च ॥१८॥
 महिलायां महेलापि महेला स्यान्महेलिका ।
 छेकश्छपिल्लश्छेकालो विदग्धे छेकिलोऽपि च ॥१९॥
 गुग्गुलौ गुग्गुलोऽपि स्या-द्विगुलो(लः)चापि हिङ्गुलम् ।
 मन्दिरे मंदिराऽपि स्याद् (?) वीर्ये वीर्याऽपि कथ्यते ॥२०॥
 धन्याकमपि धान्याकं युतकं यौतकं तथा ।
 कवाटं च कपाटं च कविलं कपिलं मतम् ॥२१॥
 करवालः करवालो(?ला?) वनीपक-विनीयकौ ।
 पारावतः पारापतो जवा स्याज्जपया सह ॥२२॥
 जटायुषा जटायुं च विदायु(विदुरायुं) तथाऽऽयुषा ।
 सायं सायो भवेत् कोशः कोषः शण्डश्च पण्डवत् ॥२३॥

तविशं तविषं चापि मुशलो मुषलोऽपि च ।
 वेशो वेषश्च कथितः स्याद् 'बुशोऽपि बुषोऽपि च ॥२४॥
 स्यात्तनुस्तनू(नु)षा साद्धं धनुना च धनुर्विदुः ।
 शूकरः सूकरोऽपि स्यात् शृगालश्च संगालवत् ॥२५॥
 शूरः सूश्च तरणौ कलशः कलसोऽपि च ।
 शूनासीसः सुनासीरो नारायण-नरायणौ ॥२६॥
 जाम्बवान् जाम्बवोऽपि स्या-लक्ष्मणो लक्ष्मणोऽपि च ।
 संस्तरः स्तस्त्रोऽपि स्यात् चरित्रं चरितं तथा ॥२७॥
 पारतं पारदं वास्त्रो वासरः कृमिवत् क्रमिः ।
 तृफला त्रिफला चापि तृणता त्रिणताऽपि च ॥ २८॥
 भवेद् ऋष्टिस्तथा रिष्टिः प्रियालः स्यात् प्रयालवत् ।
 कणाटीनः कट्यटीनो वातको वातगोऽपि च ॥२९॥
 मिहिरो मुहिरोऽपि स्यान्मकुरो मुकुरोऽपि च ।
 मकुलं मुकुलं चापि मकुटं मुकुटं विदुः ॥३०॥
 मत्कुर्तिं मुत्कुर्ति(?) चापि चलुकं चुलुकं यथा ।
 करंजः करजोऽपि स्यात् परेतः प्रेतवन्मतः ॥३१॥
 किर्मीरोऽपि च कर्मीरो ^२ डयनं हयनं समम् ।
 शौण्डि(ण्डी)र्यमपि शौण्डीरं ज्येष्ठे ज्येष्ठोऽपि दृश्यते (?) ॥३२॥
 शुक्ले(क्ले ?)ऽप्यवानं वानं (?) स्यादुदके स्याद्दकं दगम् ।
 कुष्टभेदे शतरुषा शतारुश्च निगद्यते ॥३३॥
 द्रेक द्रेष्काण द्रष्काणा भवन्त्यपि ^३ दृकाणवत् ।
 पत्रङ्गमपि पत्राङ्गे कुदालश्च कुदालवत् ॥३४॥

१. कडंगरनाम ॥ २. विमाननाम ॥ ३. गोषरं

४ मारिषं मौरुषं शाके प्लीहरोगे प्लिहापि च ।
 फेला फेलिस्तथोच्छिष्टे काकिण्यां काकणीति च ॥३५॥
 सौदामिनी च सौदाम्नी ५ सौदामन्यपि चेष्यते ।
 जठरे जठरोऽपि(?) स्यात् निमिषे निमिषो(?)ऽपि च ॥३६॥
 बुको बकश्च कुसुमे मदनो मथनोद्गमे ।
 आरुग्बधारुग्बधौ क्षुरकक्षुरुकावपि ॥३७॥
 प्रष्टिः प्रष्टश्च सरयुः सरयूश्च निगद्यते ।
 नीलङ्गुरपि नीलाङ्गु - रीश्वरी चेश्वरापि च ॥३८॥
 तार्पिच्छमपि तापिच्छं त्रपुषं त्रापुषं तथा ।
 डिंडीरोऽपि च हिण्डीरः पर्शुः पर्शुना सह ॥३९॥
 वालिका वालुका चापि दोर्दोषापि भुजा भुजः ।
 बाहुर्बाहा त्विषिस्त्विड्वत् सन्ध्या स्यादि(त्) सन्धिवत्पुनः ॥४०॥
 भगिनीमपि भगनीं च झलरीं झलरीं विदुः ।
 रेत्रं(?) च रेतसा सार्द्धं-मेधमाहुस्तथैधसा ॥४१॥
 ६ संवननं संवदनं तरुणी तलुनीति च ।
 प्रमूदावनं प्रमदवनं च परिकीर्तितम् ॥४२॥
 ७ खुरलिका स्यात् खुरली वज्रं वज्राशनिस्तथा ।
 शिलमुज्जं शिलोज्जं च भवेदुज्जशिलं तथा ॥४३॥
 धरित्री धरयित्री च तविषी ८ ताविषी तथा ।
 वास्तुदेवोऽपि वास्तुः स्यात् वामदेवोऽपि वामवत् ॥४४॥
 आशीराश्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिः स्त्रियाम् ।
 ९ रुचको रुचकौ प्रोक्ता-वुरुचुकोऽपि तादृशः ॥४५॥

४. तांदलजाना नाम ॥ ५. वीजलीनां नाम ॥ ६. वशीकरणनाम ॥ ७. शस्त्राभ्यास नाम ॥

८. तविषी-ताविषी-शब्देन अद्रिसुतोच्यते ॥ ९. एण्ड नाम ॥

कुमुदं च कुमुच्चापि योषिता योषिदित्यपि ।
 शरद् भवेत शरदया प्रावृट् प्रावृषया सह ॥४६॥
 नभं तु नभसा साकं तपं तु तपसा समम् ।
 सहं च सहसा सार्द्धं महं च महसा द्युतौ ॥४७॥
 तमसेन तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम् ।
 शाब्दिकैस्तु जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसः ॥४८॥
 दिवं प्रोक्तं दिवातुल्यं पर्षत् परिषदा सह ।
 वर्षाः स्युर्वरिषाभिश्च हर्षोऽपि हरिषेण च ॥४९॥
 सर्षपः सरिषपश्च कर्षः स्यात् करिषेण च ।
 माषो मारिष इत्युक्तः स्पर्शोऽपि स्परिशो यथा ॥५०॥
 एवमन्येऽपि बर्हादा-वूष्मवर्णाः प्रयोगतः ।
 मूद्धरिषा विकल्प्यन्ते छन्दोभङ्गभयादिना ॥५१॥
 दक्षिणास्यामपाच्येव प्रायं त्वनशने विदुः ।
 छन्दावभिप्रायवशौ कलज्ञः स्यात् कलाविदि ॥५२॥
 समूहार्थस्य जातस्य चवगादिच्छ(चवर्गादित्व ?) मीरितम् ।
 अन्तस्थीययकारत्वं यवसस्य तु कथ्यते ॥५३॥
 तन्तुवायस्य वाग्रेऽपि तन्त्रादित्वं च दृश्यते ।
 तुर्यस्वरादिरीवारुः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः ॥५४॥
 ह्रस्वादिरर्त्तिः पीडायां धनुः कोट्यामपीष्यते ।
 एतौ मध्यतवर्गीयौ वैदूर्यमणि-शाद्बलौ ॥५५॥
 तवर्गमध्यो रात्रौ च जम्बाले च निषद्वरः ।
 चुल्यामुत्पूर्वकं ध्मानं धानं हानं च वर्तते ॥५६॥
 तालव्यमध्यो विशद उर्ध्वशब्दो वकारवान् ।
 यवानी स्याद् वमध्यैव श्रावणो मासि मध्यवः ॥५७॥

शफे खुरं कवर्गीयं खकारं चक्षुरक्षके ।

नापितस्योपकरणे कषसंयोग इष्यते ॥५८॥

अव्ययानव्ययं दोषा-शब्दे (?) रात्रौ प्रचक्ष्यते ।

कन्याकुब्जं कन्यकुब्जं कोशलोत्तरकोशला ॥५९॥

वाराणसीत्यपि प्रोक्ता तथा वाणारसीति च ।

तामलिप्ती दामलिप्ती द्रङ्गोऽप्या (पि ?) द्राङ्ग इत्यपि ॥६०॥

नन्दीश्च नन्दिपत्नी च(नन्दिः पत्नी च ?)पत्निः स्याद्वस्त्रसा स्वसा ।

यमलं यामलं द्वन्द्वं दन्द्वं खडिलखल्लिडौ ॥६१॥

जनित्री जनयित्री च कफोणिः कफणिस्तथा ।

वल्मीकोऽपि च वाल्मीको वाली वालिश्च कथ्यते ॥६२॥

सुमेन सार्द्धं कुसुमं मरन्दो मकरन्दवत् ।

अहितुण्डिकमित्याहु-स्तथा स्यादाहितुण्डिकः ॥६३॥

विद्यादण्डीरमाण्डीर-मणिः स्यादाणिवत् पुनः ।

आमण्डमण्डावेरण्डे प्रियकेऽप्यासनोऽसनः ॥६४॥

अपिशलिर्मुनिभेदे भवेदापिशलिस्तथा ।

चन्द्रभागा चन्द्रभागी खनौ खानिरपि स्मृता ॥६५॥

गोनासगौनसौ सर्पे फल्गुनः फाल्गुनोऽर्ज(र्जु ?)ने ।

स्यात् तर्जन्या युतेऽङ्गुष्ठे प्रादेशोऽपि प्रदेशवत् ॥६६॥

गजे मतङ्गमातङ्गौ नागे कालीयकालियौ ।

रोहीतके रोहितको-ऽप्यपष्टुरेऽप्यपष्टू(ष्ट ?)रम् (?) ॥६७॥

इषिका स्यादिषीकाऽपि वानायुजवनायुजौ ।

गुवाकोऽपि च गु(गू)वाकः कुचकूचौ स्तनेभयोः ॥६८॥

कूकरे च कुणिः कूणिः नोकौ(?) कुलककूलकौ ।

पोगण्डः स्यादपोगण्डः उलूतः स्यादलूतवत् ॥६९॥

काकाचिके काकचिके भवेद् ऋश्यस्तु रश्यवत् ।
 वातूलो वातूलोऽपि स्यात् कैकेयी केकयीत्यपि ॥७०॥
 विरञ्चिश्च विरञ्चोऽपि ब्रह्मण्यपि विरञ्चनः ।
 वरुटो वरुडोऽपि स्याद् विक्रपिक्कौ गजार्धके ॥७१॥
 कर्करेटौ करेटुश्च कुर्कुरः कुक्करोऽपि च ।
 अम्बरीषश्चाम्बरिष-मुत्पले कुवलं कुवम् ॥७२॥
 कुमारिले कुमारश्च मन्थिर्मन्थो मथोऽपि च ।
 वज्रा वज्री स्नुही भाग्यो-र्वरट्यां वरटःपि च ॥७३॥
 कैटभा कैटभीश्चर्यो(?) कन्दर्या कन्दराऽपि च ।
 भिदिर्भेदश्च कुलिशे वातिर्वाति कूठे कुठिः ॥७४॥
 करे करिर्जटयां तु जटिः शिल्यां शिलापि च ।
 पुलिन्दे स्यात् पू(पु)लीन्द्रोऽपि निषादिश्च निषादिनि ॥७५॥
 यतिश्च यतिनि प्रोक्तः सृक्विणी सृक्वसृक्वि च ।
 वहितं च वहित्रं तु निचुले हिज्जलेज्जलौ ॥७६॥
 विखुर्विख्रस्तथा विग्रे नासाया विगमादिति ।
 अमतिश्चामतिः काले रजन्यां च तमा तमी ॥७७॥
 विश्वप्सश्चापि विश्वप्सा सिध्मः सिध्म च कथ्यते ।
 स्याद् वृक्का वृक्कया सार्द्धं धर्मे धर्म च कीर्तितम् ॥७८॥
 उष्मया सार्द्धमुष्मापि मज्जोक्ता मज्जया सह ।
 शेफशेफौ च शेवश्च शेषं प्रोक्तं च शेफसा ॥७९॥
 प्रापुन्नाटकमित्याहुः प्रपुन्नाटप्रपुन्नटम् ।
 अरश्चरश्चापि कवाटे स्यात्कूवाटवत् ॥८०॥
 भल्लो भल्लिश्च बाणे स्याद् दले पात्रं च पत्रवत् ।
 इर्ममीर्मा व्रणेऽपि स्यात् निर्झरे तु झरो झरा ॥८१॥

भवेदमात्येऽप्यामात्यः पीनसे स्यादपि(पी)नसः ।
अन्वासनं समुद्दिष्टं तथा स्यादनुवासनम् ॥८२॥

यूषश्च यभनं यातु यकारद्वयवन्मतम् ।
पुरुणा च परुग्रन्थौ काश्मीरी कश्मिरीति च ॥८३॥

मातुलिङ्गे मातुलुङ्गः कदल्यां कदलोऽपि च ।
परुषकफले प्रोक्तं परुषं फरुषं यथा ॥८४॥

नारङ्गे नागरङ्गोऽपि स्याद्विसेऽपि विसंडकम् ।
वार्त्ताकुरपि वार्त्ताके वृन्ताकोऽपि च दृश्यते ॥८५॥

किसलं स्यात् किसलयं गुच्छे गुच्छो गुलज्ज्वत् ।
आम्रातकं स्यादम्लात-ममिलातकमित्यपि ॥८६॥

जम्बीरेऽपि च जम्भीरो जूर्णायां जूर्णी(र्णि ?) रित्यपि ।
तित्तिरौ तित्तिरेऽपि स्यात् पीलकः स्यात् पिपीलके ॥८७॥

गोदा गोदावरी नद्यां मथुरा मधुरा पुरि ।
कवियं कविकायां च स्याद् गवेधौ १० गवेधुका ॥८८॥

मञ्जुषायां च पिटकः पेट पेटक इत्यपि ।
पादातौ च पदातिश्च पादातिश्च पदातिकः ॥८९॥

पादत्राणे तु पन्नद्धी, भवेत् प्राणहिताऽपि च ।
जलावुका जलौकायां गैरिके च गवेरुकम् ॥९०॥

नासिकायां च नक्रं स्याद् वक्रे वंकोऽप्युदाहृतः ।
सरणी च प्रसारण्यां मुष्के स्यात् फलकं फलम् ॥९१॥

भवेद् दाढाऽपि दंष्ट्रायां शाल्मल्यां शाल्मलीति च ।
वध्वां च वधूकाऽपि स्या-दञ्जन्यामञ्जनाऽपि च ॥९२॥

ह्रस्वान्ता स्यादलाबुश्च दीर्घादिश्च प्रतीयते ।
 उर्णनाभ इदन्तश्च किकीदिविः किकीदिवे ॥९३॥
 करेटो(टै ?) कर्दुश्चापि दूत्यां दूतिरपि स्मृता ।
 स्यान्निचोले निचुलकं स्यादसिक्तामसिक्तिका ॥९४॥
 जीव(वं)जीवे जीवजीव-श्चालन्यामपि चालनम् ।
 स्यूते स्यूतं तथा स्योन-मभ्युषेऽभ्युष इत्यपि ॥९५॥
 कर्म्बो मिश्रिते बातो (?) भांतस्तु दधिसक्तुषु ।
 आमीक्षा ह्रस्वमध्याऽपि मध्यौकारं च यौतकम् ॥९६॥
 धुवित्रं निरुकारं च स्याद् ऋषौ रिषि इत्यपि ।
 इरिणं स्याच्च दीर्घादिः कृषके कृषिकोऽपि च ॥९७॥
 तालव्यदन्त्ययोरुक्ते सर्वला सर्वलीति च ।
 तालव्यद्वयमध्योऽसा-वाशुशुक्षणिरीक्ष(क्ष्य)ते ॥९८॥
 विष्णौ दाशार्ह इत्यस्य मध्यतालव्यता मता ।
 तालव्यान्तश्च कोटीशः प्रासस्तालव्य-दन्त्ययोः ॥९९॥
 दन्त्योपान्तं तु कूर्पास-महानसमलीमसम् ।
 कांजिकादौ तु कुल्माषो दन्त्योपान्त्योऽपि कीर्त्यते ॥१००॥
 आदिदन्त्यं तु सुषवी सम्बाकृतसमूरुचः ।
 कुसीदं च कुसूलं च मध्यदन्त्यमुदीरितम् ॥१०१॥
 पारावारः प्रमध्योऽपि सोपानं दत्तु समादितु (दन्त्यमादि ?) ।
 विश्वस्ता स्याद् वमध्यैव न विशस्तेत्युदाहता ॥१०२॥
 स्यात् कवर्गद्वितीयादि ख्वंतादिरपि क्षुल्लकः ।
 स्यात् पवर्गद्वितीयादि फणायां तु फट्यऽपि च ॥१०३॥
 त्रयोदशस्वराद्यस्तु शोभाञ्जन उदाहृतः ।
 तनूनपात् तकारान्तो न तवर्गतृतीयभाक् ॥१०४॥

तवर्गपञ्चमोपान्त-मङ्गलं केवलं पुनः ।

हाहाशब्दस्तु सान्तोऽपि, कथितो दिव्यगायनः ॥१०५॥

चतुःशाले चवर्गीय-मध्यं संजवनं विदुः ।

पवर्गमध्यः सान्तश्च रेफः स्यादधमार्थकः ॥१०६॥

अन्तस्थमध्यं वैयात्यं वेन्मि(मि ?) वेमश्च वेम च ।

कमने कामनोऽपि स्याद् दीर्घादिः कूकुदः स्मृतः ॥१०७॥

प्रभायामपि भाः शब्दः सान्त पुल्लिङ्ग एव च ।

एक(ङ ?) मूकेऽङनेमूकः सूर्या सूर्मिरपि स्मृता ॥१०८॥

एङ्कं ह्रस्वमध्यं च ह्रस्वान्ता च पदव्यपि ।

शैवाले स्याच्च शेवालं शेवलं शैवलं तथा ॥१०९॥

तूणा तूणी च तूणीरे मरीचं मरिचेऽपि च ।

चित्रे च चित्रलोऽपि स्या-च्चितायां चित्तियाऽपि च ॥११०॥

छन्दसि स्यादनड्वाही भाषायामनडुह्यपि ।

मध्येकारोऽपि चिपियो ह्रस्वादिश्चारणोऽप्यवौ ॥१११॥

उत्तमायां गवि प्राहु-रैकारादि च नैचिकीम् ।

साच्चर्थे साचिरप्युक्ता भूतार्थे च तथस्तथा ॥११२॥

चवर्गादिरपि प्रोक्ता यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।

वातासहो वातसहो वातूले स्यादिदं द्वयम् ॥११३॥

अप्सरः स्वप्सरा प्रोक्ता सुमनाः सुमनःसु च ।

बर्बरी बर्बरा शाके विवुत्तं हल्चतुष्टयम् (?) ॥११४॥

तन्द्री तन्दिश्च तन्द्रायां कुरङ्गे च कुरङ्गमः ।

प्रथगच्छश्च? भल्लश्च भालूकेऽप्यच्छभल्लवत् ॥११५॥

जलायुके जलोकं च जलौकं च जलूकवत् ।

घोघके (?) सांबुकं क्वापि बृध्ने ब्रध्नश्च दृश्यते ॥११६॥

लङ्गूलमपि लाङ्गूलं भंभरा भंभराल्यपि ।

त्वचि त्वचः किरौऽपि स्यात् किरौ प्रोक्तः पथः पथि ॥११७॥

अजगावाजकावेव भवेदाजगवं तथा ।

पिनाकेऽजगवं चाथ सैहिकेये तमस्तथा ॥११८॥

चुलुकी चुलुपी च स्या-दुलूपी शिशुमारके ।

अगाधेऽस्थागमस्थाघ-मस्तघं च प्रयुज्यते ॥११९॥

स्यान्मध्योभचतुर्थत्व(?)—महसो रंहसस्तथा ।

चिह्ने ललामशब्दोऽपि स्याददन्तश्च पुंसि च ॥१२०॥

द्रविडः स्यान्ममध्योऽपि काफलं चापि कत्फले ।

व्रीडायां च भवेद् व्रीडो लज्जामात्रेऽप्यपत्रपा ॥१२१॥

उडुकं मध्यह्रस्वं च ह्रस्वादिः स्यादलिन्दकः ।

तथा कुरबके रेफो निरुकारः प्रयुज्यते ॥१२२॥

मंजिष्ठायां तु भण्डीरी मध्यह्रस्वाऽपि पठ्यते ।

दीर्घादि वृश्चिके च स्या-दली स्यादालिरित्यपि ॥१२३॥

वु(वृ)क्को वृक्का स्मृतौ वृल्कि ग्रैवं ग्रैवेयकेऽपि च ।

खञ्जे खोड्श्च खोश्च स्यात्तरा तरिरित्यपि ॥१२४॥

नासिकायां च नस् वापि मथि मन्थाक इत्यपि ।

कार्तस्वरं मध्यदन्त्यं सेहुडः स्यात् सिहुण्डवत् ॥१२५॥

उष्ट्रोऽदन्त्यो लुलायोऽपि मारुतेऽपि हलं तथा ।

विद्यात् पुरुरवःशब्दे रुंकारस्यापि दीर्घता ॥१२६॥

स्यात् कुरण्डोऽपि दीर्घादिः सुरज्येष्ठोऽपि सम्मतः ।

नालिकेर इदन्तोऽपि तथा दीर्घद्वितीयवान् ॥१२७॥

काण्डे शरः शुभं क्षेमे शारः शबलवातयोः ।

किशुकश्च शुकश्चापि स्मृता(तौ) तालव्यदन्त्ययोः ॥१२८॥

सूनाशुगास्तुरङ्गास्तु दन्त्यतालव्ययोरपि ।
 कोटिशिश्वाप्यदन्त(न्त्य)स्तु ऋभृक्षः स्वर्गवज्रयोः ॥१२९॥
 कि(किं)नराश्वमुखौ भिन्ना भिन्नौ दैत्यासुरादिवत् ।
 रिष्टारिष्टे अभिन्नार्थे भिन्नार्थे च क्वचिन्मते ॥१३०॥
 वाग्मी वाल्मीकमित्रोल्का-सत्रछत्रपतत्रिणः ।
 संस्कर्तेत्यादिसंयोगि शब्देष्वनुपयोगिषु ॥१३१॥
 इदं तुल्याक्षरद्वन्द्वं स्यान्न चेद् भेदकं क्वचित् ।
 यमकादावपीत्येषा चिन्ताऽस्माभिरुपेक्षिता ॥१३२॥
 तथा ह्यपश्यदद्राक्षी-दित्यत्रार्थे क्रियापदम् ।
 आपः पयस्तनूकूर्व-दित्यन्यत्र पदद्वयम् ॥१३३॥

इति शब्दप्रभेदनिर्देशः समाप्तः ॥

अथाद्यदन्तौष्ठ्यवकारभेदः ॥

वृन्दारक व्रज वराटक वंदि वंदा
 वन्दारु वैर बदरी विटपान्वितं च ।
 विद्वद् व्रणौ वरण बृंहण बोध बेध-
 बन्धूर बन्धु बधिरान् वध बन्ध वृद्धान् ॥ १३४॥ १
 वेलावलौ बहुल बाहुलक व्यलीक-
 बोलं बिलं बलज बालक वालुकाश्च ।
 बेहद् बृहद् बहल वाहन बाहु बभ्रु-
 वस्तं बलिं वन बलाहक वंक वीथीः ॥१३५॥ २
 वालेय वंजू(जु)ल वराह बका बलाका
 वालूकिका वकुल बुक्क बकेसकाश्च ।
 बारुंड बाढ वरटानपि बार्वटीर-
 वारुंड बंडक वरंडक वर्वटीश्च ॥१३६॥ ३

वाहिनीं वनितां वेदीं वाणिज्यं वारिबन्धनम् ।

वस्त्रां वर्द्धनीं व्रं(वृं)तं वटकं वसुकं बटम् ॥१३७॥ ४

वासनावासिता वास्त्र-वीर वासर वागुराः ।

ब्राह्मणीं वाणिनीं वाणीं वानीरं वानरं वचाम् ॥१३८॥ ५

विहगाख्यं विशब्दं चा-ऽप्यव्ययं चेति वेति च ।

वर्त्तरूकं वदान्यं च विद्याद् वाद्यं च वादितम् ॥१३९॥ ६

आद्यौष्ठ्याः पवर्गीयाः ॥

अथ मध्यपवर्गीयाः कर्बुरः कर्बूरावरे ।

बर्वरी शर्वरी वारु शम्बराडम्बराम्बरम् ॥१४०॥ ७

कम्बलं शम्बलं चास्रं सर्बला शाद्वलोऽपि च ।

नद्वला बेल जम्बाल - शेबालाश्च प्रकीर्तिता ॥१४१॥ ८

कथ्यन्तेऽथ पवर्गीया बान्तशब्दाश्च केचन ।

गन्धर्वखर्वगर्वाह्वे जिह्वा पूर्वश्च दूर्वया ॥ १४२॥ ९

रोलम्बः शतपत्रोर्वी दार्वी चार्वी च दर्बिवत् ॥ ० ॥१४३॥ १०

कदम्ब कादम्ब नितम्ब बिम्बा

निम्ब प्रलम्बाम्बु विडम्ब बिम्बाः ।

करम्ब हेरम्ब कुटुम्ब कम्बा -

स्तुम्बी कलम्बी शब लुम्बि चुम्बाः ॥१४४॥ ११

जम्बूः कम्बूरलाबुश्च शम्बः शुम्बोऽम्बया सह ।

शिम्बा लम्बा च ताडम्ब-गुडुम्ब स्तम्ब कम्बयः ॥१४५॥ १२

पवर्गीय बकारनिर्देशः ।

अथान्तस्थवकारः ॥

विन्दु विद्रुम वरेण्यविक्रमा बिंब वर्त्म विशदाश्च विद्यया ।

न्याघ्र [वीर ?] नारयेर वर्ररा जार्दशे वशिर वार वागुराः ॥१४६॥ १३

वाम वामन विमान वेदनाः वात्र(न्त) वित्त वमनं विरेचनम् ।
वात वातिक वितान वर्तनी वर्ति वेतन वसन्त वृत्तयः ॥१४७॥ १४

वार्ता विच्छित्ति वृत्तान्त वितण्डाश्च विनुन्तनम् ।
विकटो वैकटिके व्युष्टि-विष्टिर्विष्टरवेष्टनम् ॥१४८॥ १५

वल्लूरो वल्लरो वल्ली वेल्लितं वल्लभोऽपि च ।
विदेहोऽवग्रहो बर्हो बहिर्वर्हिर्विहायसः ॥१४९॥ १६

वहित्रं विकचो वीचि-वर्चोवञ्चकवाचकाः ।
वधूकवीवधविधा वेधा विधु वधू वृकाः ॥१५०॥ १७

विवेको वर्णकं वेणी वीणा विपणि वेणवः ।
विषाणं वीरण बाणौ वपावाप्यौ वपुर्व्ययः ॥१५१॥ १८

वैशाखो विशिखो वाह-व्यूह वर्ष्य विषं वृषः ।
विषयं वर्षणं बीजं वाजं वृजिन वर्जने ॥१५२॥ १९

व्यञ्जनं व्यजनं वज्रं वैजयन्ती विशारदः ।
वालवं वाल वाल्मीक-वामिला वाल्हिको वली ॥१५३॥ २०

वाले र (?) विचकिलो वंग विडंगं वेग वर्णनम् ।
विवशो वासि वेशः [स्यात्] वैश्य विश्रंभ वेशयः ॥१५४॥ २१

विश्व विश्वस्त विश्लेष-वेश व्यसन वासयः ।
वायसो वहसो वत्सो वीतंसो वसतिर्वसुः ॥१५५॥ २२

विदारी विवरो वीरुदित्याद्यन्ताश्च वादयः ।
अथापि मध्यदन्तौष्ठ्याः कथ्यन्ते केचनाऽपरे ॥१५६॥ २३

देवकीसेवकावुत्त-प्रावाराः प्राध्वरोऽपि च ।
तन्तुवायापवरकौ गोविन्दश्रावणोल्बणम् ॥१५७॥ २४

अध्वा धध्वा (?) युवार्चाव (?) मघवाथर्वपर्वणी ।
दन्तौष्ठ्यवान्तशब्दानां संग्रहः क्रियतेऽधुना ॥१५८॥ २५

मध्यदन्तौष्ठ्याः ॥

राजीव जीव जव याव विभाव भाव-

मर्हाव दाव दव दैव दिव द्रवं च ।

निःपाव पौतव धवाभिषवाः शराव -

संराव पारशव सैधव शारिवाश्च ॥१५९॥ २६

आदीत(न?)वापह्व मार्कवाणि -

धामार्गवो भार्गव पुङ्गवौ च ।

श्रुवा-ध्रुवा- कैरव कैतवानि

सवाडवान्याहवरौरवौ च ॥१६०॥ २७

क्षुवः प्लवः पेलवश्च पल्लवो वल्लवो लवः ।

शैवः शिवश्च सचिवौ गाण्डीवस्ताण्डवोद्धवौ ॥१६१॥ २८

केशव प्रसव क्लीव-क्षीवाः शिविरविच्छविः ।

अविः कविः पविर्ग्रीवा-कारवी सुबवीगवी ॥ १६२॥ २९

अटवी कोटवी प्रथ्वी लघ्वी लद्वाच (?) खर्व्वया (?) ।

स्वमश्वसत्त्वसान्तवोर्ध्व-तत्त्वं किण्वं च मुण्वत् (?) ॥१६३॥ ३०

प्राध्वं पार्श्वं च पक्वोल्लं द्वन्द्वं बिल्वं च नल्ववत् ।

अवे वै वाऽव्ययं चान्ये कथ्यन्ते च विचक्षणैः ॥१७०॥ ३१

वरपः क्षुरपो(?)ऽवश्यं दन्तौष्ठ्यत्वमुदाहृतम् ।

उदश्वित् किञ्चिदाहोश्वित् क्निपादिप्रत्ययेष्वपि ॥१७१॥ ३२

दन्त्योष्ठ्यो वौ गुणे वृद्धा-वुपमाने वतिस्तथा ।

उपसर्ग विशब्दो (?) दन्त्यौष्ठ्यः समुदाहृतः ॥१७२॥ ३३

उववादिविधानाश्च संप्रसारणतोऽपि च ।

इत्येवमादयः शब्दा वभेदेऽत्र विनिश्चिताः ॥१७३॥ ३४

ओष्ठ्य-दन्त्यौष्ठ्ययोरत्र धात्वर्थादिविशेषतः ।

यदि स्यादनयोः क्वापि क(का)दाचित्को व्यतिक्रमः ॥१७४॥ ३५

इति ओष्ठ्य-दन्त्यौष्ठ्यवकार निर्देशः ॥

अथ तालव्य-मूर्धन्य-दन्त्यानामपि लेशतः ।

शषसानां विशेषेण निर्देशः क्रियतेऽधुना ॥१७५॥ ३६

अथोष्मनिर्देशः

श्यामाक शाक शुक शीकर शोक शूक -

शालूक शंकु शक शंकर शुक्र शक्राः ।

शोडीर शाट शकटाः शिपिविष्ट शिष्टाः

शाखोट शाटक शटी शटितं शलाटम् ॥१७६॥ ३७

शीतं च शात शित शातन शुम्ब शम्बा

शम्बूक शम्बर शुनार शवाः शिलीधृः ।

शोफेः शुभं शरभ शारभ शुम्भ शम्भु -

श्वभ्राणि शुभ्रशरदौ शकुनिः शकुन्तिः ॥१७७॥ ३८

शाला शिला शिवल शाद्वल शालु शेलु -

शार्दूल शूल शबलाः शमलः शृगालः ।

शेफालिका शिथिल शृंखल शील शैल -

शेवाल शल्य शल शम्बल शैवलानि ॥१७८॥ ३९

शालालु शालु शलि शाल्मलि शुल्क शल्क -

शुल्कानि शल्य शलभौ शललं शलाका ।

श्रेणिः शणः श्रवण शोणित शोण शाण -

श्रेणी श्रुत श्रमण शून्य शरण्य शंकाः ॥१७९॥ ४०

शोचिः शची शुचिशयः शरु शर्म जी(शी?)र्ण

श्रीपर्ण शोध शपथ श्लाथ शंड शंढाः ।

श्रेयः शमः शमन शोधन शिक्य शाक्य -

शांडिल्य शाल्वल शमी शूनक श्रविष्ठाः ॥१८०॥ ४१

शाखा शिखा शिखर शेखर शंख शाप -

शंपा शिफा शफर शेफशयुः शिखंडः ।

शृङ्गार शृङ्ग शब शाव शारि शारि -

शाराः शराव शबस्त्र शिरः शिराश्च ॥१८१॥ ४२

शरीर शालीर शगेरु शेलु -

शोभाञ्जनः श्रावण शाद शुद्राः ।

श्येनः शनैः श्लीपद शिगु शीधु -

शुद्धान्त शांसीः(?) शितिशूर्पशौण्डाः ॥१८२॥ ४३

शण्ठः शुण्ठी शतः श्रेष्ठचिश्चित्र(श्रेष्ठश्चित्र) श्रोत्राणि शर्करा ।

शर्करी शर्वरी शक्ति-शुक्ति शुल्कानि शष्कली ॥१८३॥ ४४

श्रातं श्वेतं शिवि श्याव - शत्रु श्वयथु शाकिनी ।

शिशुः श्लोकश्च शुल्बं च शालीनं च शिलीमुखम् ॥१८४॥ ४५

श्लक्ष्णं श्लाघा च शीर्णं च शिष्यं श्रद्धा च शिजया ।

श्योनाकः शूरणः श्राणा शिक्षा श्यामा च सेवधिः ॥१८५॥ ४६

आदितालव्याः ॥

उशीर काश्मीरक किंशुकांशुकं

किशोर किशारु कशेरु कौशिकम् ।

जलाशयाऽशोक कृशानु कश्यपाः

यशः पिशङ्गाऽश्म पिशाच रश्मयः ॥१८६॥ ४७

निशान्त वेशन्त विशाल पेशलं

बिलेशयाऽश्वत्थ निशीथ विंशतिः ।

विशंटकश्चानुशया शयाश्रयाः

सहोपशल्या शनिवासिताश्विनौ (?) ॥१८७॥ ४८

निशितं पिशितं प्रश्रः पिशुनो दशनोऽपि च ।

उशना लशुनं वेश्म कश्मलं विश्वमश्वत् ॥१८८॥ ४९

दृश्यावश्यायविशिखं विशाखा विशिखा शिखः ।

विशदः पाशकः पार्श्वं विश्रामश्चेश्वरोऽशनिः ॥१८९॥ ५०

मध्यतालव्याः ॥

ईश प्रकाश कुश केश विकाश काशा -

माकाश कीकश पिशाऽनिश पाशि पेशिः ।

पिङ्गाश तादृश दृशः सदृशो विनाश -

कीनाश कर्कश दिशो दश देशदाशाः ॥१९०॥ ५१

क्रोशाशु लोमश पलाश निवेश लेश -

क्लेश प्रवेश परिवेश वसंधवेशः (?) ।

पर्शुः पशुः परशुरंशुरुपांशु पांशु -

निस्त्रिंश दंश विवशा मश वंश तंशाः ॥१९१॥ ५२

बालिशः कुलिशो राशिर्वराशिर्बडिशो भृशम् ।

अपभ्रंशः पुरोडाशो विमिश्रोऽश्रितेकशः ॥१९२॥ ५३

दर्शः स्पर्शः स्पशोऽमर्शः कर्शो वाशा निशा कशा

आशादर्शोर्वशी काशी तिनिशेशाश्रनिः कशाः ॥१९३॥ ५४

अन्ततालव्याः ॥

शौरिर्मुरारौ शिव एव शर्वः शूरः समर्थे झष एव शालः ।

शमः प्रशान्तौ शकलं च खण्डे शकृत् पुरीषेऽजगरे च शीरः ॥१९४॥

५५

मूर्धन्यश्रेष्ठयोर्वेश्या करिण्यां च वशा श्रुणिः ।

अश्रं वेदे च कर्णे च श्रुतिर्दास(श)श्च धीवरे ॥१९५॥ ५६

व्यवस्थातालव्याः ॥

शिशपा शाश्वतं श्वश्रूः श्वशुरः शिशिरः शिशुः ।

शिश्र श्मश्रु श्मशानानि शशी शश्वत् कुशेशयम् ॥१९६॥ ५७

शुक(का?)शि विश्वकाशीशस्तथा शीतशिवोऽपि च ।

तालव्य शद्वययुताः कियन्तोऽमी प्रदर्शिताः ॥१९७॥ ५८

उभयतालव्याः ॥

आश्वासः शासनं शास्त्रं शस्त्रं शस्ता शरासनम् ।
तालव्यानन्तरं दन्तैः शब्दाः केचिदुदीरिताः ॥१९८॥ ५९

तालव्यशकारनिर्देशः ॥

षडालिका षण्डव भूषणोषणं
पाषाण रोषाण विषाण भीषणम् ।
पाषंड कुष्मांड निषेक मूषिकं
गवेषितं निःषम दुःषमेषिकम् ॥१९९॥ ६०

पुष्पाभिषेकौ विषयोषिदीषद्
दूषनुषाराट् विषवन्निषेधाः ।
दुषेध भैषज्य कषाय घोषणं
हृषीकमीर्ष्या च विषाद वर्षणे ॥२००॥ ६१

ऐषमो वर्ष्म भीष्मोष्म-निषादाषाढगोष्पदम् ।
अभिषङ्गोऽनुषङ्गश्च दुःखं वार्द्धूषिको द्विषत् ॥२०१॥ ६२

दूषिका चषकः प्रेष्यो भाष्यं च धिषणैषणे ।
प्रषतः परिषत् पर्षत् तुषारोषरमर्षणम् ॥२०२॥ ६३

वास्तोष्पतिदिविषदौ दुःपीडं च बहिःकृतम् ।
निष्कुटं किष्कु मस्तिष्कं तुष्वरं दुः(दुः)करेषरौ ॥२०३॥ ६४

तुरुष्क मुष्क विष्कम्भ-निष्क निष्कल पुष्कलम् ।
वस्तिष्कं वष्कयिण्यां च लोष्टेष्टपुष्टविष्कणम् ॥२०४॥ ६५

इति मध्यमूर्धन्याः ॥

पेयूष यूष पीयूष-गण्डूष पूष विप्रूषः ।
वातरूषो वरूषश्च खलूषारूषपूरूषाः ॥२०५॥ ६६

हनूषः कल्मषः पूषोऽभ्यूषश्रूषो मनीषया ।
हेषा द्वेषा जिगीषा च स्नुषा निमिषया सह ॥२०६॥ ६७

रोचिषो महिषोन्मेष-प्रमेषामिषमारिषम् ।

कल्माषोष्णीष कुल्माष-माष मेष मिषं मृषा ॥२०७॥ ६८

किल्बिषं कलुषं चाष-स्ताविष तविषौ विषम् ।

तविषी त्रपुषी रोष-स्तृषा तोष तृषत् त्विषः ॥२०८॥ ६९

अभिषेको भषोऽभ्रेष-पुरुषा व्यतिषेवः ।

मंजूषा निकष द्वेष-दोषः कोषः कषः कृषिः ॥२०९॥ ७०

उषावुषा वृषा व्याष-व्योषास्तर्षक कर्षयः ।

हर्षो वर्षश्च संहर्षः कर्षः कर्षूः प्लुष प्लूषः ॥२१०॥ ७१

अम्बरीषं करीषं च तरीषं च पुरीषवत् ।

निपेषोऽलम्बुषः पौषो योषा श्लेषपलंकषा ॥२११॥ ७२

अन्तमूर्धन्याः ॥

शीर्षं शिरीषं शुषिरं श्लेषः श्लेष्मा च शेमुषी ।

विशेषः शोषणं शष्प-शिष्य शैलूष शौष्कलाः ॥२१२॥ ७३

तालव्यमूर्धन्याः ॥

तालव्यशादयः प्रोक्ता कथ्यन्ते दन्त्यसादयः ।

सुषुप्तिः सुषमा सर्पिः स्वल्पं चापि सुषुप्तकः ॥२१३॥ ७४

सुषीमं च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्षपोऽपि च ।

दन्तमूर्धन्याः ॥

तालव्यान्ताश्च धूष्माश-गीष्माश नृपदेशकाः ॥२१४॥ ७५

तालव्यान्तमूर्धन्याः ।

मूर्धन्यनिर्देशः (?) ॥

सद्यः सुधा सलिल सुन्दर सिन्दुवार -

सिन्दूर सान्द्र सिकता सित सेतु सूताः ।

सालूर सूर सरक स्वर सौरि सूरि -

स्मेर स्मराः समर सार समीर सृराः ॥२१५॥ ७६

सौवीर सागर सरित् सुत सारमेयाः

संवित् समित् सकल सिल्हक सौविदल्लाः ।

स्वादः सदा सपदि सूद सूदः सरंडाः

स्वेदः स्वरः सवन सीवन सत्र सूत्रम् ॥२१६॥ ७७

स्वामी समः समय सामज सामधेनी

सोमाः समूह समवाय समुद्र सासि (मि?) ।

सीमन्त सीम सिम सून समान सूलाः

सूक्ष्मं समूट सरट स्वन सानु सूनुः ॥२१७॥ ७८

स्यालः श्र(शृ/सृ?)णिः सरणि सारथि सिक्थ सिक्थ(?)

सार्था सहाचर समाज समीक सूर्याः ।

स्वैरं सरः सचिव सूचन सूचि सव्य -

सेव्यानि सद्य सदन स्यद सूप सु(सू)र्याः ॥२१८॥ ७९

सायं स्मितं सायक सक्थु सेतु -

सिन्धुः त्सरु स्तुक् सहदेव सर्गाः ।

सेक-स्रजौ सेवक सेव सन्तः

सत्त्वं च सातिश्च सखा सुखं च ॥२१९॥ ८०

सनातन स्यन्दन साधनानि

संकार सौर्यक सर्ज सर्पिः ।

ससावरो सूनृत संकुलौ च

सर्वे च साक्षी सविता च सृक्त्रि ॥२२०॥ ८१

सैरन्ध्री च सिनीवाली सारङ्ग स्वप्न सांप्रतम् ।

स्नायुः स्नेहः स्नुही सद्यः सरघा सौरभं सभा ॥२२१॥ ८२

आदिदन्त्याः ॥

वासा(स)रासारकासा कासारप्रसरासुराः ।

वेसवारः परिसरो मसुरः कुसुमानसम् ॥२२२॥ ८३

प्रासादापसदासन्दी व्यासङ्ग स्तव दस्यवः ।
 प्रसूनं प्रसवो लास्य-मास्यं प्रसभ रासभौ ॥२२३॥ ८४
 अवसायः किसलयः कुसूलं च विकस्वरम् ।
 मसृणं प्रासना वासी भस्माकस्मिन्मघस्मराः ॥२२४॥ ८५
 अमावास्याः प्रतिसरः प्रसारो विसरोऽपि च ।
 वसन्तश्च तुसाश्च मसाश्च रसाञ्जनम् ॥२२५॥ ८६
 वसुधा व्यवसायास्त्र-वसन व्यसनानि च ।
 तमिस्त्रं चास्त्रघस्रोस्त्राजस्त्रविस्त्रभवासिताः ॥२२६॥ ८७
 मध्यदन्त्याः ॥

कैलास लालस किलास विलास लास
 कर्पास हास कृकलास निवास नासाः ।
 न्यासांसमांस मसि कीकस कंस हंस -
 ध्वंस प्रकुंस पनसा सुधसु प्रवासाः ॥२२७॥ ८८
 निर्यास प्रास वीतंसो-तंसालस मलीमसाः ।
 वासा विसं तामरसं वासश्चमसबुक्कसौ ॥२२८॥ ८९
 व्यासावभासदिवस-रस सारस वायसाः ।
 वाहसः पट्टिसोच्छ्वास-मासासि मिसि बुक्कसाः ॥२२९॥ ९०
 अन्त्यदन्त्याः ॥

मृत्सा चिकित्साप्सरसो बुभुत्सु -
 श्विकिस्त्रितं मत्सर मत्सरं च ।
 वात्सायनोत्सारण मत्स्य दित्सु -
 गुत्सोत्सवोत्साह विधित्सुकुत्साः ॥२३०॥ ९१
 कृत्स्नं च लिप्सुरुत्सृष्ट-मुत्सानिर्भर्त्सनोत्सवाः ।
 बीभत्साधीप्सताभीत्सु-समुच्छे(त्से)कोत्से(त्सु?)का अपि
 ॥२३१॥ ९२
 संयुक्तदन्त्याः ॥

संसार सारस सरीसृप सस्य सास्ता(स्ना?)
 सारस्वतानि सरसीधजमंजसं (?) च ।
 स्वस्त्रा च साहस सहस्र सहः समास -
 सामस्त्य संसरण सासकसंसनानि ॥२३२॥ ९३
 सस्यकः साध्वसं संक-स्तुकः सारसनं तथा ।
 अमी दन्त्यद्वयोपेता उष्मभेदेऽत्र दर्शिताः ॥२३३॥ ९४

अथ प्रशस्तिः ॥

श्रीसाहसाङ्कचरितप्रमुखास्तु गद्य
 पद्यप्रबन्धरचनास्तु वितन्वतैव ।
 व्युत्पत्तिमुत्कलतमां परमां च शक्तिं
 उल्लासिता जगति येन सरस्वतीयम् ॥२३४॥ ९५
 निःशेषवैद्यकमताम्बुधिपारदृश्वा
 शब्दागमाम्बुरुहखण्डरविः कवीन्द्रः ।
 यत्नान्महेश्वरकविर्निरमात् प्रकाम-
 मालोक्यतां सुकृतिनस्तदसावनार्थः (?) ॥२३५॥ ९६
 नामपारायणोणादि - निरुक्तोक्तैर्विकल्पितः ।
 शब्दैर्वर्णविधिश्चान्तैः संदृब्धोऽप्येष साधुभिः ॥२३६॥ ९७
 कर्तुं चेतश्चमत्कारं सतां हर्तुं विपर्ययम् ।
 संशयं च निराकर्तुं - मयमस्मत्परिश्रमः ॥२३७॥ ९८

इति श्रीसंशयगरलजाङ्गुली नाम्नी नाममाला समाप्ता । वृद्धतपागच्छे
 श्रीपं. विनितसागरशिष्यजिनेन्द्रसागरेण लिपीकृतोऽयं ग्रन्थः संवत् १७९९ वर्षे
 फाल्गुनमासे वलक्षपक्षे द्वितीयायां स्थंभतीर्थे विद्यागुरोः केसरवर्द्धनस्य
 सानिध्यात् ॥

આ. વર્ધમાનસૂરિ-શિષ્ય શ્રીસાગરચંદ્ર-મુનિ વિરચિત ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભાષા-બદ્ધ નેમિનાથ-રાસ

સંપા. રમણીક શાહ

લા. દ. વિદ્યામંદિર સ્થિત ડાહ્યાવાડા મંદારની ૧૭૭૪ નંબરની તાડપત્રીય હસ્તપ્રત પર થી વીશેક વર્ષ પહેલાં પ્રસ્તુત રાસની નકલ મેં કરેલી. ૩૫ સે.મી. x ૪ ૧/૨ સે.મી. માપની આ હસ્તપ્રતમાં પત્ર ૩૭ થી ૪૨માં આ રાસ લખાયેલ છે. રાસનો શરૂઆતનો કેટલોક અંશ ખૂટે છે, કારણ પ્રતમાં પત્ર ૩૭મું નથી. પ્રતમાં બીજી રચનાઓ સાથે પ્રસ્તુત રચના દ્વિતીય ક્રમે સંગ્રહાયેલી છે.

અંતિમ ૨ પંક્તિઓમાં કર્તાએ પોતાનો પરિચય નાગિલકુલના આ. વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય તરીકે આપ્યો છે. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (પૃ. ૨૫૪-૫૫)માં મો.દ.દેસાઈએ 'ગણરત્નમહોદધિ'ના કર્તા વર્ધમાનસૂરિ વિશે લખતાં 'ગણરત્નમહોદધિ'માં પંડિત સાગરચંદ્રના રચેલા કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સાગરચંદ્રજ 'નેમિનાથ રાસ'ના કર્તા હોવા સંભવ છે. 'ગણરત્ન મહોદધિ'નું રચનાવર્ષ સં. ૧૧૯૭ છે. આ જોતાં સાગરચંદ્ર ને વિક્રમીય ૧૨મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી શકાય.

સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ કૃતિ સામાન્ય છે, પણ ભાષા દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્ય છે. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશની આ કૃતિમાં પ્રાચીન ગૂર્જર ભાષાની અનેક વિશેષતાઓ નજરે પડે છે. અદ્યાવધિ અપ્રકાશિત હોવાથી અહીં એક જ હસ્પ્રતના આધારે સંશોધિત કરી પ્રગટ કરી છે. પદ્યોના સઠંગ અંકો સંપાદકે મૂક્યા છે. મૂળના અશુદ્ધ પાઠો ટિપ્પણમાં નોંધ્યા છે.

—X—X—

સાગરચંદ્ર-મૂળિ-રડુ નેમિનાથ-રાસ

(૩૮/૧) તં નિસુણેવિણુ ચિંતિયં, જે આઝહપાલિં જંપિયં ।

કિં એહુ સંપડ વાસુદેઝ, જસુ એત્તિઝ બલુ સંવરુ અજિઝ ।

રોસ-મહા-ભર-પૂરિયઝ, આકંઠ-પમાણ-સરોસિયઝ ।

રત્તારુણ-[કિં]સુય-આણણઝ, તંબારુણ-નયણ-ભય્રાવણઝ ।

મૂળ અશુદ્ધ પાઠ ૪. રત્તારુણ-સુય

नेमिकुमरु जा पत्तु तहिं, पुणु जंपइ जाइसि एव कहिं ।
 जो ससुरासुर-इंदेण, महु दिन्नउ संखु पसत्रेण ।
 सो समरंगणि जिणवि मइं, आऊरण-जुत्तउ होइ पइं ।
 लइ पहरणु थिइ संमुहउ, जुज्झंतहं नामिउ सो जयउ । ८
 तक्खणि पभणइ नेमि-जिणु, सिवदेविहि नंदणु साम-तणु ।
 किं संग्रामिं निंदिएण, बहु-जीव-समूह-खयंकरेण ।
 वामइ करि तुरु लग्गु महु, जइ नाँवहि लीलइं जिणहि तुहं ।
 अह व न नाँवहि मज्झु करु, तो जायवि रज्जु करहि पवरु । १२
 तिं वयाणि आरुदु हरि, गुरु-दण्णु लग्गु तसु वाम-करि ।
 बे सूरा बे चारभड, (बे) निज्जिय-तिहुयण-सेस-बल ।
 जासु जिणिंदह अतुल बलु, तसु लग्गवि हरि सूहुअकलु (?) ।
 जयजयकारु करंति पर, गयणंगणि आवहिं तेत्थु सुर । १६
 बहुविह-फुल्ल-सुयंधीय, कुसुमंजलि तक्खणि मुक्की य ।
 (३८/२) जय जय जायव-कुल-धवल, जय नेमि-जिणेसर अतुल-बल ।
 जय जय सिद्धि-वहुहु कुमर (?), जय निम्मल-नाण-पहाण-धर ।
 तिन्नि पयाहिण दिंति सुर, निय-भुवणेहिं जंति तहिं अमर । २०
 एत्थंतरे सहे (?) कज्ज-गई, तुहं डाडिए (?) निसुणहि मुद्धमई ।
 अद्धचक्कि मण-दुम्मणउ, जावच्छइ तेत्थु दयावणउ ।
 चिंता-सायरे सो पडिउ, अम्ह लेसइ राणिर्व निज्जिणिउ ।
 जाणिय कज्ज सु दीहमइ, बलदेविं वुच्चइ चक्कवइ । २४
 मं उव्वेवइ देहि मणु, बावीसमु एहु उप्पन्नु जिणु ।
 जिणवर होंति अणंत-बल, वित्राण-कलागम-अइकुसल ।
 मेइणि छत्तु धरंति सिरि, उम्मूलवि लीलइं डंडु गिरि ।
 संसारिउ सुहं नऽहिलसहिं, न-वि रज्जु भोगु विसया वि नहि । २८

६. दिन्नउ ९. सामतणु १०. निहएण १६. तेत्थु

२२. तेत्थु २३. पडिओ ... राणिं च २६. विनाण

निहिय-कम्म-विवाग-तण, अवतरहिं महियले विमल-मण ।
 तित्थु पसत्थु पवत्तिसइ, उप्पाडिय केवलु सिञ्जिसइ ।
 केत्तिउ कालु तहिं सरिउ, पुणु माया-वित्ति एउ भरिउ ।
 देक्खवि नव-जोवण-रमणु, रमणीयण-नयण-सुहाव-तणु । ३२
 एवहिं परिणेहि तुहुं कुमर, घण सइंवर आवहिं कन्न वर ।
 उ(३९.१)गगसेण-धुय राइवइ, अवरा वि जसुमइ रूववइ ।
 अलिउल-कज्जल-चिहुर-सिर, उत्तुंग-पओहर मयण-वर ।
 पुत्तिव-सरि-मंडल-वयण, सिय-सउण-गइ वर-मृगनयण । ३६
 निब्भर-नेह ज राइवइ, तुहुं पुत्तय परिणहि मुद्धमइ ।
 तक्खणि पभणइ नेमि-जिणु, सुणि ताय महारउं तुहुं वयणु ।
 जइ संसारे थिरत्तणउं, किं व होइ त एउं वि सुंदरउं ।
 जीविउ जोव्वणु विज्जु-समु, धणु बंधव परियणु अत्रु जमु । ४०
 सोक्खह कारणि परिणियइं, परमत्थइं अप्पइं विनडियइं ।
 काइं अम्म तिं परिणियइं, संसारे पडंतहं हेउयइं ।
 इच्छमि परिणण सिद्धि-वहु, एगंत कंत जहिं सोक्ख-पहु ।
 पभणिउ पुण-वि दसारेहिं, बलदेव-केसव-बंधवेहिं । ४४
 कुमरु न मन्नइ तहु वयणु, संसार-सोक्ख-अइ-भग्ग-मणु ।
 कुंकुम-कत्थूरिय-जलेण, कप्पूर-सुवासिय-सीयलेण ।
 अवागपरु (?) जल-छंटणेण, सहि मज्जण-वाविहिं सुंदरेण ।
 बोहिहिं लेवणु गुरुयणेण, मन्नाविउ परिणणु सज्जणेण । ४८
 चिंतेविणु मणि कुमरेण, (३९.२)हर-हरिय-[द]सार(?)वर-चरणेण ।
 गुरुयणु न वि अवगन्नियइ, जं भणइ तह ति अणुट्टियइ ।

२९. महीयले । ३०. तित्थु पसत्तु उप्पाडिउ । ३१. भणिउ
 ३२. रमणुं ... तणुं । ३३. परणहिं । ३४. उगगसेण-वुय रायमइ ... जसुंमइ
 ३६. पुंनिवं ससि मंडण ... सिय सउण गयंचर... । ३७. निज्झर
 ४३. इच्छवि ४४. सो बलदेव... ४५. तन्हु वयणु ... लग्ग
 ४९. कुमारेण

हिंसारव मुच्चंति हय, पडणीया तक्खणि पवर गय ।
 संदण घण सारहि मण-रमण, भड-चडयर-सज्जिय नयरि-जण । ५२
 भूसिउ सव्वाहरिय(?रेण)तणु, आरूढु महा-रहि नेमि-जिणु ।
 मंगल जय जय सदेहिं [सारेहिं], परियरियउ दसहिं दसारेहिं ।
 चल्लिउ परिणणु नेमि-जिणु, पुणु कोडिं जोयइ नयरि-जणु ।
 तुंगऽट्टालेहिं चडिन्तियउ, अवरोप्परु जंपहिं रमणीयउ । ५६
 हले हले धत्री राइमइ, जसु होसइ नेमि-कुमारु पइ ।
 वेस-विलासिणि-नच्चंतिहि, नड-नच्चण-पेच्छण-गायंतिहि ।
 पत्तउ निसुणवि तहिं कुमरु, आकंद-महा-भरु जीव-खु ।
 भो भो सारहि निग्घिणउ, कसु सुम्मइ सहु दयावणउ । ६०
 पभणइ सामिय जीव-खु, तुह परिणय कीसी वर-विहवु ।
 संबर-सूयर-हरिण-भरु, सस-गंडा-चित्ता-रोज्झ-वरु ।
 अच्छहिं सव्वे विवाडिया, आणाविणु सामि उवालिया(?) ।
 तुहुं जीवाहिवहि जिसिहिं,(४०.१)किवि खट्टामाहुर(?)
 किजिसिहिं । ६४

तक्खणि पभणिउ कुमरेण, संसार-महोयहि-तिन्नेण ।
 एकह जीवह कारणेण, सय लक्ख वहीसिहि लोएण ।
 बालि वालि रहु पच्छमुहु, संचालहि उज्जिल-संमुहउ ।
 उज्जिल-सिहरि चडंतेण, संभासिय जणणि कुमारेण । ६८
 अम्मे होज्ज तुहुं धीर-मण, हउं लेमि दिक्ख बहु-मल-हरण ।
 तं पर मुच्छ-विहल गय, धरणीयले तक्खण सा पडिय ।
 सित्तिय चंदण-वाणिएण, कप्पूर-सुवासिय-सीयलेण ।
 चेयण लहवि पबोलियं, किंव पुत्त सु चित्तिउ जंपियं । ७२
 कवणु कालु तुहु वय-गहणे, सुकुमाल-सुलालिय-बालतणे ।

५३. सव्वीहरिय-तणु ५५. परिणउ ५६. चइण्हियउ ६१. पभण सामिय ... परिण
 कीसी ६२. ससि-गंडा ६६. जीवह कारणेण ६७. पच्छहउ ६८. उज्जिल
 ७०. मुच्छविहल

जाणमि विनिविनिय(?) नयण, पाहारिण मउलउं पाव-मण ।

पुत्त न ढिड्डु परणियउ, वर-वत्थाहरण-विभूसियउ ।

पुत्त न भुत्ता पइं विसय, पंचिदिय-मणहर-वर-सुहय । ७६

पुत्त न भुत्तउं रज्जु पइं, जीवंतिय क्रीसी काइं मइं ।

पुत्त न पेळ्ळिउ सत्तु-बलु, न-वि अज्ज-वि पयडिउ बाहु-बलु ।

करि-कुंभत्थलि न-वि रमिउ, न-वि अज्ज-वि

ति(४०.२)हुयणि जसु भमिउ ।

पुत्त न परिणिय राइमइ, जा उगसेण-धुय रूववइ । ८०

भावहिं पभणिउ कुमरेण, भव-भवण-महा-दुह-भीएण ।

दुत्तरु माइ ए भव-जलहि, परियंतु न लब्भइ को-वि तहिं ।

सो जि तरेवउ दारुणउ, जर-मरण-रोग-सोगाउलउ ।

संजम-बोहित्थेहिं चडेवि, तव-पवणे सुपेळ्ळिय तुरिय-गइ । ८४

संसारिउ सुहुं अन्न-जम्मि, न-वि हुंति सहेज्जा नरगम्मि ।

अम्मे खमेवउं सव्वु पइं, जं किंचि किलेसाविया य मइं ।

इवँ भणेविणु निग्गयउ, संभासिउ जायवि बप्पु तउ ।

निव्वर-निट्ठुर-वयणेहिं, जं किलिसिउ बहुविह-वासरेहिं । ८८

ताय खमेवउं दय करवि, हउं लेमि दिक्ख उज्जलि चडवि ।

काइं पुत्त वइरागियउ, किन कहिवि होइ(?) अवगन्नियउ ।

केण पुत्त वेयारियउ, जं उज्जलि रहवर वालियउ ।

भुंजि रज्जु माणेहि सुय, पावज्जहि अम्हहं एह किय । ९२

रज्जइं विज्जु-सरिच्छाइं, न-वि जंति भवंतरे सरिसाइं ।

बप्पु नमेविणु निग्गयउ, संभासिउ परियणु अप्पणउ ।

(४१.४) चिंता-सायरे सो पडिउ, अम्ह अज्जु पर रवि अत्थमिउ ।

संभासेविणु नयरि-जणु, पुणु दस-वि दसार महुमहणु । ९६

७९. करि-कुंभ. ८०. पणिय ८९. उज्जलि ९४. नमेविणु निययउ...अप्पणउं

९५. पडिओ... अज्जु पण अत्थमिओ । ९६. दस वि दसाय

चडिउ भराडउ गिरि-सिहरि, उज्जाणहं निज्झरणहं विसरि ।
 पंचहिं मुट्ठिहिं कुमरेण, सहि लोचु करेविणु धीरेण ।
 लइय दिक्ख संजम-कलिय, मय-मोह-माण-माया-रहियं ।
 पंच-महव्वय-तुंग-भरु, उप्पाडिउ नेमि-जिणेण वरु । १००
 दिक्ख-महिम किय इंदेहिं, सहि चउविह-देव-निकाएहिं ।
 चूरवि कम्मु महंतु गिरि, संपत्तिय केवलनाण-सिरि ।
 विहरइ सामिउ विगय-मलु, गामागर-मंडिउ धरणि-यलु ।
 कंकेल्ली विरयंति सुर, च्चुलंता(?) अन्न महा-चरम(?) । १०४
 दुंदुहि वज्जइ मेह-सर, छत्तत्तय सीहासण पवर ।
 जलहर-सम-गंभीरेण, पडिबोहिय पाणिण सर-कलेण ।
 पुरओ भामंडलु विमलु, रवि-तेय-पणासण सुहि सयलु ।
 चउतीस अइसय-संजुयउ, सह देव-सहस्सेहिं संकुलउ । १०८
 पउमासण-मंडिय-चरणु, सहि जोवणभूमि नरोराणु (?) ।
 पुप्फ-पयरु निवडंति तहिं, सहि(४१.२) विहरइ नेमि-जिणिंदु जहिं ।
 जंतइं कालिं कित्तेण, जं वित्तउ लाडिए सुणि मणेण ।
 निसुणवि कुमरह गिरि-गमणु, जं रुन्नउं राइमईए कलुणु । ११२
 मुच्छिय विहलंघलिय-तण, सहि सुन्निय वुन्निय विमण-मण ।
 विरहानल-संतत्त-तण, पुणु मेल्लइ धाह कराल खण ।
 ऊसासेहिं नीसासेहि, संभरिय कलेवर बहुविहेहिं ।
 जूरइ चूरइ निय सइरु, तहिं अप्पइं सहु लगगउं वइरु । ११६
 हार-दोर-कडिसुत्ताइं, सा तोडइ नेउर-वलयाइं ।
 ताय ताय परिताय मइं, सो आणहि नेमि-कुमारु सइं ।
 हा हा माइए निग्घणिय, किं अच्छहि सुम्मिय सीयलिय ।
 हा हा भाउय धाह तुहुं, सो आणहि नेमि-कुमारु महु । १२०
 मराय-वन्नउ सामलउ, सो जायव-वंसह मंडणउ ।

१७. उज्जाणण १८. पंचह मुट्ठिहिं १०३. मामागर..मंडिउ १०७. रवि-वेय
 १०८. चउतिस ११०. पुप्फययरु. ११३. सहे १२१. मराय-वनि...वसह

मं रोविसि थूलंसुएहिं, तुहं पुत्तय रुन्नउं अइ-घणेहिं ।

ससि-किरणुज्जलु गुण-नियरु, अवरो-वि लहेसहं तुज्जु वरु ।

काइं ताय एउ बोल्लियउं, किं न जाणिउ अम्ह तणउं हियउं । १२४

(४२.१) कुलनारिहि फुडु एक्कु पइ, जिं कारणि होइ महा-सई ।

जो पडिवन्नउं चित्तेण, आमरणउं सो ज्जि पइ मणेण ।

अनु न इच्छउं को-वि नरु, सो मेल्लवि नेमि-कुमारु वरु ।

वारिज्जइ सा सहियणेण, विलवंती सोय-महाभरेण । १२८

हले हले विहलउ नयण-जुउ, न-वि दिट्ठउ नेमि-कुमार-मुहु ।

जोव्वण-लच्छि असार सहि, जा भुत्तिय नेमिकुमारि न-हि ।

एवहिं सो जिण दु गइ (?), एउ बोल्लइ हल-सहि रायमइ ।

लेविणु दिक्ख जिणिंदमय, जा सासय-सोक्ख-महा-फलय । १३२

वंदिउं जाइवि नेमि-जिणु, ता पत्तउ केवलनाणु पुणु ।

बोहेवि मेइणि-जीव-गणु, पुणु चडियउ उज्जिलि नेमि-जिणु ।

खोडेवि सयलु वि कम्म-मलु, संपत्तउ सिद्धिहि नेमि-जिणु ।

चउविह-देव-निकाएहिं, निव्वाण-जत्त किय इंदेहिं । १३६

जो तहिं जायवि नमइ जिणु, सो मुच्चइ पावि भविय-जणु ।

कप्पूरइं सिरिखंडेण, नव-कुंकुम-केसर-सुरहेण ।

खवलइ जो जिणवरह तणु, सो लहइ मणिच्छिउ सुहु मरणु ।

(४२.२) मालइ-कुसुमेहि सुरहेहिं, जो पूयइ नमिएहिं इंदेहिं । १४०

जो परिहावइ वर-जुयलि, सो छिन्नइ दुक्ख-महा-कयलि ।

निम्मल-कोमल-भरिएहिं, जो ण्हावइ कंचण-कलसेहिं ।

सो फुडु पावइ सिद्धि-सुहु, एउ लाडिए कहियउं सहु तुहं ।

कहिसिउं सच्चु समासेण, जं पुच्छिउ लहे(?) तइं भावेण । १४४

दाढा-भासुर-जीहालु, खर-नहर-भयंकरु पुच्छालु ।

केसर-कुरुल भयावणउ, संतासिय-खुद्दोपदवउ ।

१३६. नेवाणं जत्त १३८. कप्पूरइं १४१. वर-जवलि १४४. कहिसउं

१४५. भयंकरु पुच्छालु १४६. केसर-कुरुल-भयावणउ

मज्झ खमेहु पवर हरि, तहिं चडिय भराडी अंब-वरि ।
 वरंसुय-जुयल-विभूसिय, नित्रासिय भूय विसंधिय(?) । १४८
 भुवणट्टिय उज्जिल-सिहरि, नर-देव-सुरिदेहिं लद्ध-सिरी ।
 इंतउ जंतउ भविय-जणु, सा रक्खउ अंबिक एक्क-मणु ।
 ससुर मज्झहं जिण-भवणि, सा रक्ख करउ अंबिक सुयणि ।
 नाइल-कुल-नह-भूसणउ, वद्धमाणसूरि गुण-गण-निलउ । १५२
 खयउ तस्स य सीसएण, एहु रासउ सागरचंदएण ॥

१४८. विभूसीय ... विसंधीय । १४९. उज्जिल -

१५३. सीसेणं ... सागरचंदेणं ।

વિજયમાનસૂરિકૃત 'પટ્ટક'

- સં. મુનિ મહાબોધિવિજય

ભૂમિકા :

વિક્રમના અઢારમા સૈકામાં તૈયાર થયેલ પ્રસ્તુત પટ્ટક તર્કસમ્રાટ પૂ. પં. શ્રીજયસુંદર વિ. મહારાજના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. આચાર્યવિજયમાનસૂરિ મહારાજની આજ્ઞાથી શ્રીલાવણ્યવિજય ગણિય આ પટ્ટક લખ્યો છે. આનું બીજું નામ સામાચારી જલ્પ પટ્ટક છે. પ્રતિને અંતે 'એ અઢાવીસ' એમ લખેલું છે. ગણના કરતા કુલ ૨૬ બોલ થાય છે.

ખાસ કરીને ગચ્છમાં વધી જતી શિથિલતાને નિવારવા અથવા ગચ્છમાં અનુશાસનને વધુ મજબૂત બનાવવા પટ્ટક તૈયાર કરવામાં આવે છે. વિક્રમના તેરમા સૈકાથી આવા પટ્ટકો બનાવાયા હોય તેવું જણાય છે.

પ્રસ્તુત પટ્ટકના પ્રત્યેક બોલમાં આગમો, પૂર્વાચાર્યો રચિત પ્રકરણો તેમજ કેટલાક પટ્ટકોની સાક્ષી આપી છે. શ્રુતવ્યવહાર અને જિતવ્યવહારને પળ ઠેર ઠેર પ્રધાનતા આપી છે.

અહીં સાક્ષી તરીકે આપેલા તમામ જલ્પો પ્રાયઃ અપ્રગટ છે. જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિ મહારાજે દ્વાદશજલ્પની રચના કરી છે - તે પ્રસિદ્ધ છે - પ્રગટ છે. પરંતુ તે શ્રીવિજયદાનસૂરિકૃત પ્રસાદીકૃત ૭ બોલના અર્થના વિસંવાદ ટાળવા માટે રચાયેલ છે. અહીં જે ક્રમાંક ૧૪ અને ૨૦માં શ્રીહીરવિજયસૂરિપ્રસાદિત સામાચારી જલ્પનો ઉલ્લેખ થયો છે તે દ્વાદશજલ્પથી ભિન્ન સમજવાનો છે. અલબત્ત, આ જલ્પ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થયો નથી. પરંતુ તેવો એક જલ્પ રચાયો છે તે નક્કી છે. શ્રી વિજયદેવસૂરિ મહારાજે વિ. સં. ૧૬૭૨ વર્ષે અષાઢ સુદ બીજના દિવસે પાટણ નગરમાં આદેશ કરેલ પટ્ટકમાંથી આ વાત છતી થાય છે.

“ભટ્ટા. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરૈ એ બાર બોલ પ્રસાદ કર્યા તથા ભટ્ટા. શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરૈ પ્રસાદ કર્યા જે સાત બોલ તથા ભટ્ટારક શ્રીહીરવિજયસૂરિ તથા ભટ્ટા. શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વરૈ બીજાઈ જે બોલ પ્રસાદ કર્યા તે તિમજ કહવા પણ કોણઈ વિપરિત ન કહવા, જે વિપરિત કહસ્યઈ તેહનઈ આકરો ઠબકો દેવરાસ્યઈ ૧૧”

પ્રસ્તુત પટ્ટક જુની ગુજરાતીમાં છે. ક્રમાંક નવમાં આપેલો વૃદ્ધવાદ ખાસ ધ્યાન ઝેંચે તેવો છે. ‘છ માસ ઉપરાંત આચાર્ય શૂન્ય ગચ્છની મર્યાદા અપ્રમાણ થાય

एहवो वृद्धवाद संभलाइ छे.'

आ सिवाय पण अन्य अनेक सामाचारीओनी वातो आ पट्टकमां छे जे ध्यानथी पठनीय छे. आचार्य विजयमानसूरिनी गुरुपरंपरा - शिष्यपरंपरानो उल्लेख मळतो नथी. तेथी ए अंगे विशेष प्रकाश पाडी शकायो नथी.

—X—X—

संवत् १७४४ वर्षे कार्तिक सुदि १० शुक्ले । भश्रीविजयमानसूरि निर्देशात् । उ । श्रीलावण्यविजयगणिभिः सामाचारीजल्पपट्टको लिख्यते ।

सुविहित समवाय योग्यं ॥ श्रुत जीत व्यवहारने अनुसारि तपागच्छनी सामाचारी सन्मार्ग छे । जे माटि वशेषावश्यक पन्नवजी प्रश्नोत्तरसमुच्चयछत्रीसजल्पादिकने अनुसारि आज सुधी तपागछमाहि श्रुत-जीतव्यवहार विरुद्ध प्ररूपणा नथी प्रवर्त्ती । अने कोइइं विरुद्ध प्ररूपणा करी विचारि तेहने ते समवायना आचार्योपाध्यायादिक वी(गी)तार्थ मिली सर्वसुविहित संमति उत्सूत्र प्ररूपणा दोष निवारिओ ते समंध प्रसिद्ध छे माटि तपागछ सुविहित सदेहेवो ॥१॥

तथा गछाचारवृत्ति निशीथचूर्णि कल्पभाष्यादिकने अनुसारि जघन्यथी निशीथ पर्यन्त शास्त्रना कोविद थइ माया मृषावाद छडी निःशल्यपणे प्रवचनमार्ग कहे ते माटि तपागच्छनी वर्तमान पदस्थ गीतार्थ पिण सुविहित सदेहेवो ॥२॥

तथा कल्पभाष्य उत्तराध्ययन ठाणांग दशवैकालिक उपदेशमाला पंचाशकादिकने अनुसारि सुविहित पदस्थनी आज्ञा लोपी गच्छथी जुदा थइ स्वेच्छां टेली करी प्रवर्त्ते अने सुविहितगच्छनां गीतार्थ उपरि मत्सर राखे, लोक आगि छता अछता दोष देखाडें एहवा पूर्वोक्तश्रुते रहित द्रव्यलिंगी ते मार्गानुसारी न कहिइ तो गीतार्थ किम सदहिइ ॥३॥

तथा ठाणांग उत्तराध्ययनादिकश्रुतव्यवहार श्री आणंदविमलसूरि प्रसादित सामाचारी जल्पादिक जीतव्यवहारने अनुसारि सुविहितगच्छने सहवासे वर्तमानगच्छनायकनी आज्ञां योग वही --- दिग्बंध प्रवर्त्तिते प्रमाण ॥४॥

તથા નિશીથ નંદિચૂર્ણિ આવશ્યકનિર્યુક્તિ અનુસારિ ઋદ્ધિગારવને તથા તથાવિધ પદસ્થગીતાર્થની આજ્ઞા લોપી પૂર્વોક્તવિધિ વિના યોગ વહી સભા અસમક્ષ આચારાંગાદિક વાંચે તે અરિહંતાદિકનો, દ્વાદશાંગીનો પ્રત્યનીક યથાછંદો કહિં જે માટિ તીર્થંકર અદત્ત ગુરુઅદત્તાદિકનો દોષ ઘણાં સંભવે છે ॥૫ ॥

શ્રુતવ્યવહારં પૂર્વોક્ત જીતવ્યવહારં વર્ત્તમાન ગચ્છનાયકની આજ્ઞા વિના ગીતાર્થે પિણ ભવ્યનેં દીક્ષા ન દેવી । કદાચિત્ ગણાચાર્ય દેશાંતરં હોઇ તો વેષપાલયે કરાવી ચાર અ.ની તુલના કરાવવા પિણ યોગપૂર્વક સિદ્ધાન્ત ન ભણાવવો ॥૬ ॥

તથા આચારદિનકર પ્રશ્નોત્તરસમુચ્ચયાદિકનં અનુસારિ હૈમવ્યાકરણ દ્વ્યાશ્રયાદિકસાહિત્ય ઉત્તરાધ્યયનાદિ સિદ્ધાન્ત ભણાવવા અસમર્થ એવા પન્યાસ ગણેશ બે ઉપરાંત શિષ્ય નિશ્રાં ન રાખં આચાર્ય પિણ અધિકની આજ્ઞા નાપેં । તપાગણમાંહિ આચાર્યની જ દીક્ષા હોઇં અને સુવિહિત ગણાંતરે આચાર્યાદિક ૫ માહિ એક ની દીક્ષા હોઇ । શ્રુતવ્યવહારિં તો ગીતાર્થને જ દીક્ષાની અનુજ્ઞા છે ॥૭ ॥

તથા શ્રી સોમસુંદર પ્રસાદિત જલ્પનેં અનુસારિ તથા મહાનિશીથ આચારાંગદિકનેં અનુસારિ અગીતાર્થસંયત વિશેષગુણવંત ગણને અયોગિ શિથલ સુવિહિતગણની આજ્ઞાદિ સ્વેછાં પ્રવર્તે તે સામાચારીના પ્રત્યનીક જાણિવા ॥૮ ॥

ઉપદેશમાલા દશશ્રુતસ્કંધ નિશીથભાષ્ય જ્ઞાતાદિકનેં અનુસારિ ગુરુની આજ્ઞાં ચોમાસું રહે વિહારાદિક કરે અન્યથા સામાચારી માથા સૂની માટિ ગુરુ અદત્તાદિક દોષ સંભવે જે માટિં વ્યવહારભાષ્યાદિકને અનુસારિં સ્વે દેશાનુગત વાણિજ્યાદિક કર્મ સાક્ષિ રાજાની પરિ પંચાચારનો સાક્ષિ સદાચાર્ય છંડે । અત એવ છ માસ ઉપરાંત આચાર્ય શૂન્ય ગણની મર્યાદા અપ્રમાણ થાય એવો વૃદ્ધવાદ સંભલાઇ છે ॥૯ ॥

કલ્પભાષ્ય દશવૈકાલિક ભગવતી પંચાશક ગણાચારપટ્ટનાદિકને અનુસારિ સ્વતઃ પરતઃ શુદ્ધ પ્રરૂપક તે સદ્ગુરુ જાણિવો ॥૧૦ ॥

आवश्यकनिर्युक्तिने अनुसारि सुविहित वृद्ध गीतार्थने योगि पाक्खी चोमासी संवत्सरीखामणां करवा ज । अन्यथा सामान्य शुद्धि न थाइं पडिकमणुं पिण अप्रमाण थाइं । जे माटि व्यवहारसूत्रादिकने अनुसारि आचार्यादिकने अयोगि स्थापनाचार्य आगलि आलोचना प्रमाण होइ ॥११॥

अष्टकवृत्ति विशेषावश्यकभाष्यादिकने अनुसारि वर्तमान पंचाचार्यमांहि थापनाचार्यनइ विषइं मुख्यवृत्ति गच्छाचार्यनी स्थापना संभवइ छइ पछे गीतार्थ कहे ते प्रमाण ॥१२॥

श्रीसोमसुंदरसूरि प्रसादित सामाचारी कुलकने अनुसारि तपागछीय सुविहित साधुइ ४६ नियम गीतार्थ शाखि पडवजवा ॥१३॥

श्रुतव्यवहारइं जीतव्यवहारइं लिहा पासि संयतें उत्सर्गथी पुस्तक लिखाववुं नहीं ! कारणें लिखावें तो श्रीसोमसुंदरसूरि श्रीहीरविजयप्रसादित जल्पने अनुसारि ५०० अथवा १००० गाथा लगइं गुरु आदिक आज्ञाइं अन्यथा गुरुगच्छनिश्रित थाइं ते पुस्तक गुर्वादिकनी आज्ञा विना वांचवुं भणवुं न कल्पे ॥१४॥

श्रुत जीत ऽगीतार्थसंयत पुस्तक क्रय विक्रे न ल्यें कारणि लेवुं पडे तो गुरुनी आज्ञाइं गृहस्थ पासि लेवरावइ ॥१५॥

तथा श्रुतव्य. गुरुनी आज्ञा विना ऽगीतार्थ अपवाद सेवे नहीं ॥१७॥

जीतकल्पादिकनइं अनुसारि ऋण आपी विशुद्ध न थाइं तिहां सूधी देवाधि द्रव्य भक्षक साथि --- आहारादिक परिचय धर्मार्थी साधुइं श्रावकें न करवो । अनें ते दोषनी विपरीत [था]पना न करवी ॥१७॥

आवश्यकभाष्यादिकने अनुसारि पोतानी टोलीना गृहस्थोने -- आवर्जवा निमित्ते पूर्वोक्त दोष सेवी जे गीतार्थ शाखि आलोचना न ल्ये आप सुद्ध परुपक करी माने ते भूमीगत मिथ्यात्वी जाणिवा । तेहनुं उ --- दर्शन न करवुं ॥१८॥

उपदेशमाला सुगडांगवृत्ति छत्रीसजल्प तथा उ. श्री यशोविजयग. प्रसादित श्रद्धानजल्पने अनुसारि मत्सरि सुविहितगछनी आज्ञा निरपक्ष्य थका सुद्ध सामाचारी विघट्यवी जे इहलोकानुरोधि अज्ञान कष्ट करी ते मायामृषावादी सद्देहवा ॥१९॥

तथा श्रीहीर. प्रसादितसमाचारीजल्पानुसारी नगरनी निश्राई २ मासकल्प उपरांत गुरुनी आज्ञा विना रहेवुं न कल्पे ॥ कल्पभाष्य श्रीजगच्चन्द्रसूरि प्रसादित सामाचारी जल्पानुसारि लोक आगलि सुविहितगछनां गुण ढांकी दोष प्रकासी लोकने व्युद्ग्रहसहित करी वंदनपूजनादिक व्यवहार टलावे ते शासनोच्छेदक सद्देहवा ॥२०॥

निशीथचूर्ण्यादिकने अनुसारि अगीतार्थ साधु गुरुनी आज्ञा विना नित्य वखाण करे निःशूक थइ गृहस्थ आगि सिद्धांत वांचे ते संयम श्रेणि बाहय पासत्था जाणवा ॥२१॥

आवश्यकनिर्युक्ति दशवै. दशाश्रुतस्कंधा(दि)कने अनुसारि सांभोगिक पदस्थनें योगिनिमंत्रणा विना जे नित्ये आहारादिक करे तेहनां नोकारसी प्रमुख पच्चक्खाण तथा महाव्रत लोपाइ गुरु अदत्ताहारादिक माटि ॥२२॥

सामाचारी ग्रंथने अनुसारि गणेश साधुइ गुरुनी आज्ञा विना उपधान वहेरावे नहीं व्रतोच्चार करावे नहीं माल पहेरावें नहीं वांदणां देवरावे नहीं पोसह प्रमुख ना आदेश नापे । स्वेच्छाइ एतला वानां करावे ते गीतार्थनो प्रत्यनीक थाइ गुरुनी भक्तिभंगाशाताना संभवे माटि बीजुं एह विधि पिण गीतार्थगम्य छे. पंचाशकने अनुसारि एहवा माई मृषावादीनें साधु सुद्धपरूपक सद्देही विनयादिक करे तेहने पिण माठां फल संभवे ॥२३॥

पंचांगीने अनुसारि खोटं आलंबन लेइ कदाग्रहथी सामाचारी विघट्यवे ते अवकर चंपकमाला सरिषा जाणिवा ॥ जिम समदृष्टि बोल विचारी आराधक थाइ तिम आत्मा सुविहितें करवो ॥२४॥

तथा सुवि. गछनायकें गणबहिःकृत संयतना शिष्य नें पिण गछवासी पदस्थ उपस्थापनापूर्वक दिग्बंध आचार्यादिकनी संमति ज करे अन्यथा तो पूर्वोक्त ४ श्रुतजीतव्य. ने अनुसारि स्वपर गछनो दिग्बंध सर्वथा न घटई छ इम गणबहिःकृतसंजतने गछवासी पदस्थ स्वनिश्राई कहि छे तेहने गुरुकुलवास स्वप्नगत राज्यलाभवत् प्रमाण नहीं ॥२५॥

श्रु.जी. लोकरूढिं सुविहितगछव्यवहारि प्रवर्त्तता सगोत्रीय आचार्यनी शाखि विना आचार्यादिक पद प्रमाण नहीं ॥ २६ ॥

ए अठवीस ॥

શ્રીપુણ્યહર્ષરચિત લેખશૃંગાર

- સં.મુનિ મહાબોધિવિજય

ભૂમિકા :

વિક્રમના સોઝમા સૈકાથી અઢારમા સૈકામાં લખાયેલા ઢગલાબંધ વિજ્ઞપિત્રો આજે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં હજી જોઈએ તેવું છેડાણ થયું નથી. બહુ જૂન વિજ્ઞપિત્રો પ્રગટ થયા છે. આ ક્ષેત્રમાં જો વધુ છેડાણ થાય તો ઘણી ઐતિહાસિક વિગતો બહાર આવે.

પ્રસ્તુત છે લેખશૃંગાર. વિજ્ઞપિત્રની કોટિમાં મૂકી શકાય એવી આ અદ્ભુત કૃતિ છે. મોટાભાગના વિજ્ઞપિત્રો ગદ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત કૃતિ પદ્યમાં છે. કુલ એકસો ચોસઠ કડી છે. કૃતિના કર્તા છે શ્રીપુણ્યહર્ષ મુનિ. વિ. સં. ૧૬૪૨ના ચૈત્ર સુદ પૂનમના સ્થંભનતીર્થમાં આ કૃતિની રચના થઈ છે. આ કૃતિની એક પ્રતિકૃતિ અમદાવાદના સંવેગી ઉપાશ્રય, હાજાપટેલની પોઝના હસ્તપ્રતખંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રતિલેખક નું શુભનામ છે શ્રીગજેન્દ્રગણિના શિષ્ય શ્રીરીંડાગણિના શિષ્ય શ્રીરત્નહર્ષગણિ. પ્રતિલેખન સ્થળ પળ સ્થંભનપુર - ખંભાત છે.

હવે આ કૃતિના વિષય અંગે પળ થોડું જાણી લઈએ.

જગદ્ગુરુશ્રીહીરવિજયસૂરિમહારાજ અકબરનું આમંત્રણ સ્વીકારી વિ.સં. ૧૬૩૯ના ગુજરાતથી વિહાર કરી દિલ્લી પધાર્યા. ચાર ચાતુર્માસ એ બાજુ થયા. ચાર-ચાર વર્ષનો વિરહ મુનિશ્રીથી સહન થતો નથી એટલે સૂરિજીને પત્ર લખવા તૈયાર થયા. ખંભાતથી આ પત્ર લખ્યો છે ફત્તેપુરસીક્રીના સરનામે.

સહુ પ્રથમ પાંચ તીર્થકરેને નમસ્કાર કરીને ભારતના મુખ્ય દેશોના નામ આપ્યા છે. ત્યારબાદ મૈવાડ દેશનું અને ફત્તેપુર સીક્રીનું સુંદર વર્ણન છે. પછી કવિ શ્રીવિજયસેનસૂરિ મહારાજ ના આદેશથી આ પત્ર લખ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. તથા સૂરિજીને પોતાની ભાવભરી વંદના પાઠવે છે.

કડી ૫૩થી સૂરિજીના ગુણોનું વર્ણન ચાલુ થાય છે. સૂરિજીના ગુણ ગાવા કેટલા કઠિન છે તે અલગ અલગ દ્રષ્ટાંતોથી સમજાવ્યું છે. અંતે 'અહિ ગુરુ ગુણ તુમ તણા લિખતા નાવઈ પાર' કહીને આ વિષય પૂર્ણ કર્યો છે.

કડી ૮૮/૮૯માં આ પત્ર મળે એટલે આપના સ્વાસ્થ્યની જાણકારી વઝતા પત્રમાં મોકલશો તેવી વિનંતિ કરી છે. સાથે આપના હસ્તાક્ષર પ્રાપ્ત થતા અમને આનંદ થશે તેમ જણાવ્યું છે.

ત્યારબાદ ગુજરાતમાં રહેલા પ્રમુખ સાધુઓના નામ આપી તેઓની વંદના જણાવી છે, સાથે સૂરિજી જોડે રહેલા કેટલાક સાધુઓના નામ લઈને વંદના પાઠવી છે.

કડી ૧૦૪થી સૂરિજીને ગુજરાત પધારવા માટે કવિ કરગરી રહ્યો છે. ગુરુજીનો વિરહ સહન થતો નથી તે વાત તેમણે ભિન્નભિન્ન દ્રશ્યંતો વડે જણાવી છે. વચ્ચે વચ્ચે મીઠા ઓલંભાઓ પણ આપ્યા છે. ‘ત્યાંનાં દેશમાં તમે કેમ આટલા બધા મોહાઈ ગયા છો ? અમે તો તમને સુકુમાલ્લ સ્વભાવના જાણતા હતા, તમે તો ત્યાં જઈને બહુ કઠણ મનના થઈ ગયા છો... વગેરે.’

૧૨૨મી કડીમાં આ પત્રની પૂર્ણાહુતિ કરીને પત્ર દૂતને ફત્તેપુર પહોંચાડવા આપે છે. જતા દૂતને ડાહ્યો રાખીને કવિ કહે છે ... આ પત્ર જલદીથી સૂરિજીને પહોંચાડ. સાથે જણાવજે કે આપના દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં કેટલાય લોકોએ અભિગ્રહો લીધા છે. આપ પધારો એટલે ઘણા લોકો ઘણી જાતના સુકૃતો કરવાના મનોરથો સેવી રહ્યા છે. સાથે એ કહેવાનું ન ભૂલતો કે અમે ગુજરાતના લોકો ભલાભોળા છીએ. અમને કૂડ-કપટ નથી આવડતા. ગુરુજી ! એ દેશના ધૂતારા લોકોએ આપને મોટા મોટા લાભો બતાવીને ભોળાવી દીધા છે.

છેલ્લે દૂતને કહે છે ... તું ગુરુજીને જલદીથી ગુજરાત લઈ આવ. તો અહીંના સંઘો તને સોનાની જીભ, રત્નના મુગટ, અગણિત ધન વગેરે આપીને કાયમ માટે તારું દૂતપણું ટાઢી દેશે.

દૂતને રવાના કર્યા પછી ગુરુજીની સ્મૃતિ વધુ ને વધુ ઘેરી થતા મનોમન જાણે સૂરિજી સાથે વાતો કરતા હોય તેવી કડીઓ આવે છે. પત્ર રવાનો થઈ ગયો છે, થોડા દિવસમાં ગુરુજીને મળી જશે એ કલ્પનાથી આનંદમાં આવીને જાણે મોટેથી ન બોલતા હોય તેવી હર્ષભરી ત્રણ કડીઓ છે. અંતે પત્ર જગદ્ગુરુને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે, તેઓ શ્રીમદે વાંચ્યો છે, અને હવે આવવાનું મન કરી રહ્યા છે તેવી વાત છે. છેલ્લે કલ્લશ આપીને આ કૃતિની સમાપ્તિ કરી છે.

આખી કૃતિ આહ્વાદક છે. ગુરુના વિરહમાં શિષ્યના હૃદયમાં થતો વલોપાત છતો થાય છે. પુનઃ પુનઃ આસ્વાદ માણવા જેવી આ કૃતિના કર્તાના ચરણોમાં ભાવભરી વંદના.

ऐं नमः

॥ आसाउरी ॥

दूहा

स्वस्ति श्रीऋषभंजिनं , श्री नाभिनरेन्द्रमल्हार ।
 कनकवर्ण काय जेहनी, पंचशतधनुष उदार ॥ १॥
 संतिकरण संतीश्वरु सोलसमु जिनचंद ।
 अचिरा माता उअरइं धर्यो, विश्वरेन नृपचंद ॥ २॥
 निज भुजबल हरि तोलियो, तजी जेणइं राजकुमार ।
 गिरिवर रजइ संयम लीयो, जय जय नेमकुमार ॥ ३॥
 महिमा जेहनु जागतु, पूरइं वंछित आस ।
 त्रेवीसमु तीर्थकरु, संकट भंजन पास ॥ ४॥
 बालपणइं जेणइं चालियो, हेला मेरुगिरिंद ।
 वासवचित्त चमक्रियो, अंतिम वीरजिणिंद ॥ ५॥
 इति पंचतीर्थी प्रति, प्रणमी लिखइ वर लेख ।
 पुन्यहरष गुरु हीरनइ, फतेपुर नयर विशेष ॥ ६॥
 हंसतणी परि उज्जलो, वर्णन अधिक विचित्र ।
 पंडित इव ते साक्षसो, वर्ण सुवर्ण सचित्र ॥ ७॥

ढाल

आरब-हबस-रोम-खुरसान काबिलनइ कंकाल ।
 सब्बर-बब्बर-भिभर-मुहर फरंगनइ प्रतिकाल ॥ ८॥
 जंगल-बंगल-गखवर-भखवर ठठानई बंगाल ।
 हल्लार-लाहोर-उंच-महाउंच चीन-महाचीन-पंचाल ॥ ९॥
 भोट-महाभोट-लाट-कासमीर करणाट-बईघाट-बंबाल ।
 उडुंत-गुडंत-भुटंत-भोटियो भाटी भोम-भंभाल ॥ १०॥

लखव-सवालखव-पाल-नेपाल सिंधु अनइ सोवीर ।
 द्विच्छं-भुच्छं-भुंच्छल-जटाला हम्म-हम्म-हम्मीर ॥ ११॥
 अंग-वंग-कुर्लिंग-तिलंगा गोड-चोड-कनोज ।
 भाल-भर्लिद-मगध-मागध पाली-पंथ-कंबोज ॥ १२॥
 कासी-कोसल-करठ-मरहठ बहुलीनइ जट-जाट ।
 निमच-नील-नलउ नीलाब नीलकंठ कैरखाट ॥ १३॥
 कछ-महाकछ-कुंकण-कलहत्य पाखर-पंड-खंडोर ।
 गाजण-गंगापार-पूरवियो पारदल पंडोर ॥ १४॥
 उटकोट-अघाट-कलिंजर स्यालकोट चउसाल ।
 कल्हर-काल्हर-होर-हाडोटी हुर हार हम्मीर ॥ १५॥
 कुरूप-कारूप-जालंधर-चिल्लर डाहल डंड डंडीआण ।
 कान्हड-कचूउ-कल्ल-कल्लंदर मंड-मंडोर-मंडाण ॥ १६॥
 विकंड-घाट-लुंटाक-गुआलेर नरवर पंच भरतारो ।
 स्त्रीराजा राज करई जिहां हइ हनुमन्त हकारो ॥ १७॥
 भरड भोरदर गुंड गुंडवाणो दक्खण सच्च साचोरो ।
 सोवन्न भिन्नमाल भल सिंहल छपन धूत धूतारो ॥ १८॥
 कुणाल कामरु महीमड मालव खानदेस नमीआड ।
 दम्पण सोरठ गुज्जर वागड मारुआड मेवाड ॥ १९॥
 इत्यादिक जे देस सवालख्य तेहमांहि विख्यात ।
 मध्यखंड विराजइ महीअल मोटो देस मेवात ॥ २०॥

दूहा

सकल देस मुखमंडनो श्री मेवात वडदेस ।
 अकबर राज करतइ जिहां नहीं परदल प्रवेस ॥ २१॥

राग-मधुमाघ

देस मनोहर श्रीमेवात जिहां जन न करइ कोणनी

ताता लोक घणा दातार तु जय जय ।

ठाम ठाम ते दाननी साल पर्व घणी जिहाँ विसाला

पथिक पामइ संतोष तु जय जय ॥ २२॥

वस्तु वाना कोना पइ घाट चोर चरड नवि लागइ वाट

कनक उछालइ हिंडइ तु जय जय ॥ २३॥

वरसइ जिहाँ किणि माग्या मेह धरति धरइ अधिक सनेह

नीपजइ बहुला अन्न तु जय जय ॥ २४॥

न पडइ जिहाँ किणि कदाय दुकाल धान्य पाणीतणु सुगाल

रंग-रंगीला लोक तु जय जय ॥ २५॥

लोकतणिं घरि घणां य दुझाणां दधिअ दुध आपइ रिझाणा ।

अति घनइ अणमांग्या तु जय जय ॥ २६॥

देस देसना जिहां व्यापारी निज अधिकार धरि अधिकारी ।

वसइ ते लोकनी चिंता तु जय जय ॥ २७॥

चामल यमुना नदी य मनोहरा वापी कूप अनइ सरोवर ।

वनवाडी आराम तु जय जय ॥ २८॥

सूरीपुर हथनाउर सार मोटां तीरथ जिहां जूहारइ ।

जाइ पातिक दूर तु जय जय ॥ २९॥

आगरं बयानु पीरोजाबाद महिम अलवर अभिरामाबाद ।

दीली मथुरां हंसार तु जय जय ॥ ३०॥

तेजाराप्रमुख बहु गाम कोस कोस अन्तर अभिराम ।

जिन प्रसाद सहित तु जय जय ॥ ३१॥

सात व्यसन काढ्य जिहां कूटी ।

अमारी सरखी जिहां य बधूटी ।

अमर सरिखा पुरुष तु जय जय ॥ ३२॥

स्याहि अकब्बरनी जिहां आण अधिक स्युं किजइ वखाण ।

स्वर्गखंड अवता तु जय जय ॥ ३३॥

राग-देसाख

सोहि अमरपुरी अ समान मध्यखंडमंडनं प्रधान ।

नयर फतेपुर जगवदीत उत्तम घर घर छइ जिहां रीत ॥ ३४॥

गढ मढ मंदिर पोल पगार चोपट चोहटा जिहां उदार ।

हट्ट तणी चिहुं पासि उल माणिकचोक विचइ अमोल ॥ ३५॥

धनद समाना जिहां धनवंत वसइ व्यवहार्या अतिपुण्यवंत ।

भोग पुरंदरलीलविलास कियो काम निजरूपइ दास ॥ ३६॥

रतिरूप जिहां सुंदर नार घूघर नेउरनइ रणकार ।

कामी केरां मन मोहंति मंथर मराली गति सोहंति ॥ ३७॥

निरखइ केइ नाटक रंगरोल करइ केइ कथाकल्लोल ।

गवडावइ बइठा केइ गान भावभेद प्रीछइ सुजान ॥ ३८॥

कनकदंडमंडित प्रासाद इन्द्रविमानसुं करता वाद ।

श्री जिनवर केरां जिहां तुंग कैलास तणा जाणे के तुंग ॥ ३९॥

जिहां मुनिवर पोसाल विशाल जग गुरु हीरजी दीइ रसाल ।

बइठां जिहां मधुरो उपदेश सुणइ सादर भविअन सविसेस ॥ ४०॥

प्रबल प्रतापवंत महीनाह राज करइ तिहां अकबर स्याह ।

स्याहि हमाउ केरो पुत्र निज भुजबल सवि जित्या शत्रु ॥ ४१॥

विस्तरइ जेहनी आगन्या चंड विकट रायना ते लइ दंड ।

पलावइ चिहुं खंड अमार जाणइ बीजो श्रीकुमार ॥ ४२॥

न्यायनीतंइ जाणे के राम अवतरिउ कलियुग अभिराम ।

रूपइं जाणइं सोहइ काम खानमलिक करइ प्रणाम ॥ ४३॥

हस्ति जेहनइ पनर हजार बीजा दलतणो नहि पार ।

श्री जगगुरुना गुण समरंति

॥ ४४॥

राग-मालवीगुडु

वस्तुं

स्याहि अक्ब्बर मुद्गलाधीस वात पूछी तप कारइ ।

मोकली अ मेवाडा साहिबखाननइ गंधार थकीअ तेडावीआ ।

अतिमंडाण गुरुराज हीरनइ जगगुरु बिरुद ,

देइ करी राखइ चतुर चोमास ।

संवत सोल एकतालए लाभ देइ जास(२)

॥ ४५॥

सोत्कण्ठं सोत्कण्ठं लिखति लेख मनोहरं । पुन्यहर्ष गुरु हीरनइ

विनइ पूर्वक सादरं सोत्कण्ठं सोत्कण्ठं

॥ ४६॥

सकलदेश तणु विभूषण देश श्रीगुजरात ।

थंभनपास अलंकरी त्रंबावती विख्यातरी सोत्कंठं (२) ॥ ४७॥

श्रीविजयसेनसूरि आदेसइ तिहां थकी करजोडरी ।

सस्नेहं सोल्लासं स्वकीयमान मोड री सोत्कंठं(२)

॥ ४८॥

सानन्दं सप्रमोदं विकसितवर कपोलरी ।

रोमकूप समुल्लसंतं चकित लोचन लोल री सोत्कंठं(२) ॥ ४९॥

प्रफुल्लित वदनारविंदं भूनिहितोत्तमांगरी ।

संयोजितशयभालपट्टे वामनीभूत अंगरी सोत्कंठं

॥ ५०॥

द्वादशात्र(व)र्त्तवनेनाभिवंद्य निजाशयं ।

विज्ञपयति विधिसहितं शिष्याणुकनिरामयं सोत्कंठं(२) ॥ ५१॥

यथाकृत्यं निर्वहंति सुखसमाधि अछि तिहां ।

श्रीतातपद प्रसादथी अवधारयो गुरुजी तिहां सोत्कंठं (२)॥ ५२॥

श्रीगुरुहीरजी तुम्हतणी चउद भुवन मझार ।

कीरति कमला विस्तरी उजवल अति उदार ॥ ५३॥

श्री गुरु हीरजी तुम्ह तणो महिमा मेरु समान ।

ठाम ठाम गवाईइ ससस्वर बंधान ॥ ५४॥

राग-सिधूउगडी

श्रीहीरविजयसूरीश्वरु जगगुरु तपगच्छराय ।

अनंत गुण गुरु तुम्हतणा मइ लिख्या नवि जाय रे ॥ ५५॥

प्रभु तुम्ह गुण घणा राग हृदय नवि माय रे ।

जागति प्रेइ बहु कहो हवइ कोण उपाय रे ॥

प्रभु तुम्ह गुण घणा मइ लिख्या नवि जाय रे ।

प्रभु तुम्ह गउ घणा ॥ ५६॥

गंगा नदी वेलुकणा जो को गणीअ सकंति ।

तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो हइ जगगुरु तुम्हतणा ।

गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ५७॥

सकल समुद्रना बिन्दुआ जो को गणीअ सकंति ।

तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो कइ जगगुरु तुम्हतणा ॥

गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ५८॥

गगन तारा ज्ञानी विना जो को, गणीअ संकति ।

तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो हइ जगगुरु तुम्हतणा ॥

गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ५९॥

चउदराज परमाणुआ जो. को, गणीअ सकंति ।

तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो हइ जगगुरु तुम्हतणा ॥

गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ६० ॥

जलधि निज भुजा दंडइ जो को तरीअ संकति ।

तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो हइ जगगुरु तुम्हतणा ॥

गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ६१ ॥

मेरुगिरि शिखर उपरि जो पंगुअ चढीअ सकंति ।
 तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो हइ जगगुरु तुम्हतणा ॥
 गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ६२॥

तरल तरुफल भूमिषु वामणो ग्रही जो सकंति ।
 तो हइ हीरजी तुम्हतणा तो हइ जगगुरु तुम्हतणा ॥
 गुण गणी न सकंति रे प्र० ॥ ६३॥

निज खंधं आरोहणं तुम्ह गुण गणना गुरुराज
 मंदबुद्धि हुं हुंसी गुण गणवा हुआ आज रे । प्रभु० ॥ ६४॥
 गुरुजी तुम्ह गुण मीठडा मइ बोल्या नवि जाय ।
 गुंगइ खाधी खंड जिम रस हृदय जणाय रे । प्रभु० ॥ ६५॥

राग धन्यासी

दूहा

समुद्र दोत मेरुलेखनी गगन कागल कराय ।
 लिखई बृहस्पति तुम्ह गुण तो हइ लिख्या नवि जाय ॥ ६६॥
 श्री गुरु हीरजी तुम्ह तणी उपम आवि सोइ ।
 भमतां महीमंडलमांहि मइ नवि दीठो कोइ ॥ ६७॥

राग-आसाउरी

मोहनमूरति पर उपगारी जुगप्रधान अवतार ।
 सकलसुरासुर नरनारीनइ भवजलपार उतारई ॥ ६८॥
 रे हीरजी । अनन्त गुण भंडार ताहरा गुम तणो नहीं पार ।
 तुं तु टालइ सिथलाचार तुं तु पालइ सुद्ध आचारे हीरजी
 अनन्त गुण भंडार । जग गु० ॥ ६९॥

सुगुण गुणमणि रोहण भूधर प्रणमित पद भूपाल ।
 तपगच्छभारधुराधुरंधर षट्जीवनगोपाल रे हीरजी० ॥ ७०॥
 सकलकलाकमला वर्यो प्रभु उपसमरस भृंगार ।

चतुर चातुरी रंजित जनतासुविहित साधु सिंगार रे हीरजी० ॥ ७१॥

भविक कमल वन खंड विकासन कमल बन्धु समान ।

दूरदूरिततिमिरभर टालइ गालइ मोहना मान रे हीरजी० ॥ ७२॥

कामसुभट तइ हठ करी मार्यो क्रोध कीयो चकचूर ।

मायावेली अनमूलन उलट्य वल्लोल कल्लोल जलपूर रे

हीरजी० ॥ ७३॥

प्रसन्नहृदय करुणानु सिन्धु, बन्धुर जलधिगंभीर ।

वादि मानमतंगजकेसरी मेरुमहीधर धीर रे हीरजी० ॥ ७४॥

सेवक जन चिन्तामणि सगवड समीहित दान दात(ता)र ।

हणि कलियुग गुरु तुं अवतरिओ श्रीगौतम गणधार रे

हीरजी० ॥ ७५॥

श्रीविजइ दानसूरीश्वर पाटइ उदयो अविचल भाण ।

कर जोडी चतुर्विध श्रीसंघ मानइ तुम्ह तणी आण रे हीरजी० ॥ ७६॥

राग गोडी

दूहा

हीरजी तुम्हगुण वेलडी विस्तरी भुवनभरपूर ।

तारामिस समान फूली फल तिहां चंद्रनइ सू ॥ ७७॥

धन ते श्रावक-श्राविका जे तुम्ह सुणइ वखाण ।

धन जे निरखई तुम्ह मुख प्रह उगमतई भाण ॥ ७८॥

परिमल तुम्ह गुण केतकी मन मोहन हो त्रिभुवन भुवन मझार ।

लाल मनमोहन हो मनमोहन हो श्रीहीरविजयलाल ।

मनमोहन हो सज्जननिज मस्तक वहइ म० ।

तुम्ह गुणकुसुम उदार लाल० ॥ ७९॥

पंडित जन कंठइ वहइ म० । जगगुरु तुम्ह गुणमाल लाल० ।

इन्द्राणी रासइ रमइ म० । मेरुकानन रसाल० लाल० ॥ ८०॥

तुम्ह गुण गायवा हउ म० । सहस वदन शेषनाग लाल० ।
 सहसलोचन इन्द्रई धर्या म० । जोवा गुण धरी राग लाल० ॥ ८१॥
 जग सघलुं ए धोलिउं म० । तुम्ह गुणे गुरुराज लाल० ।
 पण कुमति मुख श्यामिका म० । हजी लगइ नहि गई
 आज लाल० ॥ ८२॥

तुम्ह गुणा दरिओ उलट्य म० । प्लाव्या कुमति लोक लाल० ।
 तुम्ह गुण रविकर विकसतइ म० । जाये भविक को(लो)क अशोका
 लाल० ॥ ८३॥

स्याहि अकब्बर रंजिउ म० । गाइ तुम्ह गुणगान लाल० ।
 सभामंडल बइठो सदा म० । सुणतइं मलिक उरखान लाल० ॥ ८४॥
 अइ गुरु गुण तुम्ह तणा म० । लिखतां नावइ पार लाल० ।
 तुम्ह गुण समुद्र मांहि झीलतां म० । देह निर्मल निरधार
 लाल० ॥ ८५॥

साह कुंरा कुलमंडणो म० । नाथी उदर राजहंस लाल० ।
 नयर पाल्हणपुर अवतयो म० । उद्योत कियो उसबंसा
 लाल० ॥ ८६॥

सकल भट्टारक सिरधणी मनमोहन हो । अनोपम उपम अनंत ।
 तेण करी तुम्हे भर्या(म०) जिम जल सरिदाकंत लाल० ॥ ८७॥

राग धन्यासी

दूहा

अथ निज सरीर परिकर सुख-समाधि समाचार ।
 मोकलवा स्वशिष्यनि वलता श्री गणधार ॥ ८८॥
 तुम्ह हस्ताक्षर पत्रिका दीठइ मन विकसंति ।
 मोकलवी ते कारणइ सेवकनी करी चिंता ॥ ८९॥

ढाल

- श्री हीरविजयसूरी ऐकमना । पुण्यहर्षनी वंदना ।
 वंदना अवधारज्यो गच्छपतिऐ ॥ ९०॥
- श्री विजयसेनसूरीश्वर । तुम्ह पाटि उदयो दिनकर ।
 दिनकर भविक जननइ सुखकर ए ॥ ९१॥
- श्रीसकलचन्द्र वाचकवर श्रीधर्मसागर गुण आगर ।
 आगर सागर सकल शास्त्र तणु ऐ ॥ ९२॥
- वाचक राजकल्याणजी जस नामइ होइ कल्याणजी ।
 (कल्याणजी) मोहनवेली कन्दलु ऐ ॥ ९३॥
- पंडितश्री विद्याविमल रिष श्रीरीडो निर्मल ।
 निर्मल चारित्र पाल इण युगइ ऐ ॥ ९४॥
- भोजहर्ष गणी लाभहर्ष निजबांधवगणि रत्नहर्ष ।
 रत्नहर्ष सिद्धहर्ष ते हर्षतु ऐ ॥ ९५॥
- परमहर्ष आदइ देइ गुज्जरमध्ये जे केइ ।
 जे केइ मुनिवर वंदन वीनवइ ऐ ॥ ९६॥
- प्रेमविजय वइरागी अ विशेष थकी पाय लागीअ
 पाय लागीअ श्री गुरुनइ कइइ वंदना ऐ ॥ ९७॥
- श्रीगुरुनइ पासइ सोहइ श्रीविमलहर्ष ज मन मोहइ ।
 मनमोहइ दीवाणदीपक श्रीशांतिजीऐ ॥ ९८॥
- श्रीसोमविजय समता भर्यो श्रीधनविजय उद्योत कर्यो ।
 उद्योत कर्यो कलियुग जिनसासन तणु ऐ ॥ ९९॥
- लब्धिवंत श्रीलाभजी प्रमुख मुनिवर जेअ जी ।
 जेअ जी श्रीगुरुचरण तलइ रहइ ऐ ॥ १००॥
- वंदना अनुवंदना बावन चंदन समवयना ।
 समवयना जणावज्यो ते माहरी ऐ ॥ १०१॥

सिष्य सरिखुं काजजी प्रसाद करयो गुरुराजजी ।

गुरुराजजी शिष्य उपरि मया करीअे ॥ १०२॥

वंदन गुज्जर संघनी अवधारवी ते सहूअनी ।

बालगोपालतणी प्रभु अे ॥ १०३॥

दूहा

सकलसंघ गुजरातिनुं उह्मायो दर्शनकाज

श्रीगुरुहीरजी तुम्ह तणइं मुकी निज निज काज ॥ १०४॥

हीरविजइ सूरीस परमगुरु वाल्हा आवोनइ गुजरांति रे

हवइ आवो नइ गुजराति रे, मोहन आवो नइ गुजराति रे,

जगगुरु आवो नइ गुजराति रे, स्युं मोह्या तेणइं देसडइ

इहां समरइ संघ दिनरात्तिरे,

तुम्हने समरइ जसंगजी दिनराति रे हीर० ॥ १०५॥

समरइ जीम गयंद विंध्याचल विरहणी जिम भरतार रे

चकवी जिम चकवानइ समरइ कोकिला जिम सहकार रे

हीर० ॥ १०६॥

मोर घनाघननइ जिम समरइ जिम सतीअ सीताराम रे

समरइ जिम चकोर निसाकर दमयंती नल नाम रे हीर० ॥ १०७॥

जिम समरइ मानसरोवर हंसा भमरा जिम मकरंद रे

चिदानन्दपदनइ जिम समरे लयलीनो जोगिंद रे हीर० ॥ १०८॥

माता जिम बालकनि समरि चंदन वन भोअंग रे

आछरुनि गो जिम समरे तापस निर्मल गंग रे हीर० ॥ १०९॥

जुआरी जिम सरिदाने धन रहीत हेम हेम रे

बलदेव जिम समरि हरिनि राजीमती जिम नेमरे हीर० ॥ ११०॥

नलनी जिम समरि दिनकरनि श्री गौतम वीर वीर रे

पुण्यवंत जिम समरि पुण्यनि तीम ईहा एक हीर हीर रे

हीर० ॥ १११॥

बिसत ऊठत हीडता करि एक तुम्ह तणु ध्यान रे
जपमालीइं एक हीर हीर इति जपि लोक अभीधान रे

हीर० ॥ ११२॥

हृदिभ्यंतर तुम्ह गुण लखीआ तुम्हसु अधिक सनेह रे
वाट जोय जन तुम्ह तणी जिम बापीहा मेह रे हीर० ॥ ११३॥

चटपटी लागी तुम्ह गुरु विरहि तुम्ह विन काइ न सुहाय रे
डुंगर घेणा पंथ वेगलो कहो कीम करी य मेलाय रे ॥ ११४॥

मोहन मुरत तुमतणी गुरु जोवा अलजइ अंखं रे ।
मन जाणिइ उडी मलां सुकरीय नहीं पंख रे हीर० ॥ ११५॥

गुरजी घणु तुम्हे रह्या गुजराति कां वीसारी तेह रे ।
खिणु एक बोल्या हइजे साथि न विसारी सजन जन दे रे
हीर० ॥ ११६॥

गुरजी मनमाहि अमे जाणता तुहो सरक सुकूमाल रे ।
तीहा गअे अेवडु कीम कीधु कठपणु दयार रे । हीर० ॥ ११७॥

संघतणी अेवि चंत करीनि पधारवुं जुहारवा देवरे ।
मन मनोरथ फलइ सहुना जिम करता तुह पद सेव रे हीर० ॥ ११८॥

मनमांहि संदेसा भरीया ते कहसा अेकांत रे ।
हवइ विहला पधारज्यो श्री तपगच्छपती अेकांत रे । हीर० ॥ ११९॥

अधकी ओछी विनती लखाणी होय क्रीपाल रे ।
खमजयो गुरु गीरुआ अछे तुहइ बाल तणी ए आल रे

हीर० ॥ १२०॥

दूहा

विधु स्वामीमुख संवति वेद तनु आवास
वर्षे चैत्रीपुर्णमा लेख लख्यो सोल्लास ॥ १२१॥

पूज्याराध्य भट्टारक श्रीहीरविजयसूरीस

चरणकमलानामेयं फतेपुर लेख आसीस ॥ १२२॥

राग गुडीधन्यासी

विहलो तु जाअे भाइ दुत दुत नयर फतेपुर,
जिहा छे गुरु माहरो हीरजी अे ॥ १२३॥

पडखे खीणु मत एक एक पंथ विचइ कीहां
देखी नवनव कौतकां अे ॥ १२४॥

जाए अवछीन पयाण प्रयाणे मनमाहि रषे आणे
तु परिश्रमपणु अे ॥ १२५॥

दीजे गुरुजीने लेख लेख व्याच्यानंतर करे,
पाअे लागी विनती अे ॥ १२६॥

आखडी अभीग्रहा अनेक अनेक गुज्जर संघनि
गुरुदरीसण उपरघणां अे ॥ १२७॥

करो क्रीपा महंत माहंत जगगुरुहीरजी
अबीग्रहा ते पोहो चढीयअे ॥ १२८॥

पधारो प्रभु गुजराति गुजराति लाभ घणो होसि
मनवंछीत अतिमोटकाअे ॥ १२९॥

कोई कहेछि एम एम पत्रीष्ठा करावीय
जो आवी गुरु हीरजीअे ॥ १३०॥

खरचाइव अनंत अनंत केई बोलि इम जो आवी० ॥ १३१॥

चोथाव्रततणी नांद नांद मडावा रंगसुं जो आवी० ॥ १३२॥

मालारोपण उपधान उपधान वहिय भावस्युं,
जो आवि माहरो हीरजीअे ॥ १३३॥

बारव्रतना पोसा पोसा समक्यत उंचरीइ जो आवि गुरु० ॥ १३४॥

जो आवि गुरुराज राज देई ओलंभा करी
बहुं बाडुपणांअे ॥ १३५॥

- अई गुरु तुह्यतणी प्रित प्रित मोह्या अकबरि
 लघु सेवक विसारीयाओ ॥ १३६॥
- एक नही उत्तम रित रित प्रित करी पहलु देखाडि छे
 हो पछि ॥ १३७॥
- खिर निरनी प्रित प्रित तेहवी उत्तमनी गोपंथ सरखी
 अवरनीओ ॥ १३८॥
- धुतारा ते देसना लोक लोक भोलवीया तुह्यनि लाभ
 देखाडी अति घणाओ ॥ १३९॥
- अम्हे गुजराति लोक लोक भोला भद्रक कुडकपट कई
 नवी वेयाओ ॥ १४०॥
- खमावे पछी तु दूत दूत पाए लागी गुरुनि अदीकु
 ओछु ए बोलीय ओ ॥ १४१॥
- वीनवे वडो वजीर धनविजयगणि जे छे
 गुरुनि मानीतो ओ ॥ १४२॥
- दीजे दूत अरदास अरदास हमाउनंदन
 स्याही अकबर निजई ओ ॥ १४३॥
- कियावंत गुजरात गुजरात भेजो गुरुजनि
 उहि देसते तुम्ह तणो ओ ॥ १४४॥
- वहलो तु आवे दूत दूत तेडी श्री गुरुनि
 दान देसा तुहुंनि घणु ओ ॥ १४५॥
- देसा सोवननी जीह जीह मुगट वर स्यणन
 नवलखो हार गलातणो ओ ॥ १४६॥
- धनकनकनी कोड कोड देसा तुहनि
 दूतपणु ताहारु टालसाओ ॥ १४७॥

राग-धन्यासी

सुगुण सलूणा हीरजीरे जामज्यो तपगच्छराय
 नेहागारा माणसाजीहो घडी वरसा सो थाय रे पूज्यजी पधारीय ॥१४८॥
 लागो लागो तुमस्युं हम रागो रे कि जुओ जुओ तुमेतो नीरागो रे
 कि कहो कहो एह व्रतातो रे कुण आगल कहा ॥ १४९॥
 रयणी विहाय झबकता दीवस दोहेलो रे जाय ।
 नेहांगारु माणसा जीहो घडी वारसा सो थाय रे पूज्य० ॥ १५०॥
 भूखतरस सव वीसरी रे लागो एक तुमसु तान ।
 मन ते महारु तुम कनि जी हो काया ईहा छि सुजाण रे पूज्य०॥१५१॥
 मन ते माहारि तु वस्यो रे जगगुरु अवर न कोय
 आकधतुरा ठाम ठाम पण भमरा मचकंदि जोय रे पूज्य० ॥ १५२॥
 एकपखो सनेहडो रे का सरज्यो करतार
 एकनि मन ते दोहिलु रे जीहो एक मन नहीय लगार रे पूज्य०॥१५३॥
 नेहागार माणसा रे झूरी झूरी पंजर होइ
 नस्नेहा भलाते बाणडा जीहो पोसीजे आपणी कास रे पूज्य० ॥१५४॥
 केहा देउं उलंभडारे नीठर विधाता रे तोह
 का सरज्यो ति माणसारे लईए वडो अतिघणो मोह रे पूज्य० ॥१५५॥
 सरजनहार सरजीयो रे का माणसो देह
 सरज्यो तो भली सरजीयो लाईका सरज्यो वली नेह रे पूज्य० ॥१५६॥
 संदेसि ओलगडी रे होसि हम दयाल
 अम्रत सम तुम्ह वय(ण)डा रे श्रवणि सुणीय रसाल रे पूज्य० ॥१५७॥
 तुम्ह मुख चंद्र नीहालवा रे वाछि नयण चकोर
 थोडि लख्य घणु जाणज्यो जीहो तुमे छे चतुर चकोर रे पूज्य०॥१५८॥
 अकबर भूप प्रतिबोधीयो रे प्रतिबोधी रे मेवात
 जगगुरु वाहाला हीरजीरे हवइ आवोनि गुजरात रे पूज्य० ॥ १५९॥

राग-धन्यासी

आज लेख लख्यो आज लेख लख्यो त्रंभावती नयरीथि पून्यहर्षि
 सकलसंघ मन हरख्यो आज लेख लख्यो आज लेख लख्यो ॥१६०॥
 नीज नीज मंद्यरथी चली आइ बहुत जनि सो नरख्यो
 श्रीविजयसेनसूरी गळपतीई मोहन नयन करी परख्यो आज० ॥१६१॥
 लिखत लेख दुत चलयो देई अतीव बहु सीख्यो ।
 सुभसुकन होव तीपंथ चालत देती सुहव आसीष्यो आज० ॥१६२॥
 अनुक्रमि जाई दियो जगगुरुकु कउत करीसो देख्यो
 कुरणा रस मन कीयो आवन कु बाची सो सवी सीख्यो
 ॥ आज० ॥१६३॥

(कळस)

इय लखीतलेखो बहुवसेखो सजनजनमनरंजनो
 सुंदरवर्णो ललीतवर्णो दुर्जनजनमनगंजनो
 विविध अर्थो अती समर्थो मोकल्यो गुरु हीरनि
 आनंद दाता जगविख्याता मंगलकर्ण श्रीसंघनि ॥ १६४॥

इतिश्री लेखशृंगार समाप्तः ॥ गणि प्रवरगणि शिरोमणि
 गणि गजेन्द्र गणि श्रीरीडा शिशुरत्नहर्षगणिनालेखि
 श्रीस्तम्भतीर्थे ॥ श्रीस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ परोपकाराय ॥

જગડૂસાહ - છંદ

- સં. કાંતિભાઈ બી. શાહ (અમદાવાદ)

પ્રતપરિચય

લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ - હસ્તપ્રત સૂચિક્રમાંક ૫૦૬૮. આ પ્રતનાં કુલ ૧૪ પત્ર છે. એમાં સહજસુંદર કૃત 'ગુણરત્નાકર છંદ' કૃતિ લખવામાં આવી છે. છેલ્લા ૧૪મા પત્રની પાછલી બાજુએ ત્રીજી લીટીએ 'ગુણરત્નાકર છંદ' પૂરો થાય છે. તે પછીની ૧૬ લીટીમાં ચૂંબ જ ઝીણા અક્ષરોમાં 'જગડૂસાહ છંદ'ની બે નાની (૧+૫=૬ કડીની અને ૨ કડીની) કૃતિઓ લખવામાં આવી છે.

પત્રના પાનાની લંબાઈ ૨૪.૫ સે.મિ. છે તથા પહોળાઈ ૧૧.૦ સે.મિ. છે. આ પાના પર બન્ને બાજુ ૨.૦ સે.મિ. જેટલો હાંસિયો છે ; અને ઉપર-નીચે ૧.૦ સે.મિ. જેટલી જગા છોડેલી છે. પત્રમાં વચ્ચે કુંડ આકૃતિ કરી કોરી જગા છોડી છે ને એમાં ચાર અક્ષરો પૂરેલા છે. એક લીટીમાં ૪૪થી માંડી ૫૪ અક્ષરો છે. અક્ષરો ઝીણાને ગીચ લખાયા છે, પણ સુવાચ્યને મરોડદાર છે.

'ચ' માટે 'ષ' ચિહ્ન મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'કોએ ભૂષ્યો'. 'દેશી પસરિડ' માંના 'દે'માં પડિમાત્રાનો ઉપયોગ થયો છે. આ કૃતિઓની નીચે લેખનસંવત નથી. પણ એની આગલી કૃતિ 'ગુણરત્નાકર છંદ'ની પુષ્પિકામાં લેખન સંવત ૧૬૭૦ અપાઈ છે. એટલે એની નીચેની આ કૃતિઓ પણ સં. ૧૬૭૦માં અથવા તે પછીના નજીકના સમયમાં લખાઈ હોવાની પૂરી સંભાવના છે. પહેલી કૃતિના આરંભે મળે મીંડું કરવામાં આવ્યું છે.

—X—X—

વાચના

(૧)

ભદ્રેસર કણયગિરિ નામહ, વસઈ સાહ જગડૂ તિણિ ઠામહ,
સાત યાત્ર શેત્રુંજ ગિરિ કીધી, પુણ્ય ડગારિ એળી પરિ લીધી. । ૧॥

છંદ :

યે લીધી ડગારિહ સોલંડગોભવ કણ કોઠારહ ભરે ઘણડં,
અસમય જિણઈ દક્ષી સાહ સગ્દક્ષી બીજ ડગારિડં મનુષ્ય તણડં.

सुस्ताण-हमीरह राय-रावत्तह दीधउं दानह दीन छलि,
न न हूओ न होसि को व्यवहारी जगडू समवड एणि कलि. । १॥

ये पावा धड वज्जी दूसम गंजी विनडिय लोकह बहूए परे,
सबलह साहा हुंता जे समरत्थह अन्न न दीसई तेह घरे,
दुर्बल दीन पार नह लब्भई पापी प्राणह बईठि गलई, न न. । २॥

गढमढ जिणइ कारी कुल सो तारी भुअणि सुजस भंडार भरई,
संघपति सह जाणई दूसम माणइ पुरं लीधउं एणि परिं,
कलिकालह जित्तो जगह वदीतो भडीत भग्गो भूअ-बर्लि, न न. । ३ ॥

श्रीमाल न संकई वारो अंकइ दूसम स्यउं जिणइ किद्ध वदो,
इंम कहई सधर अछे कोए भूख्यो नयरि नयरि निति पडई सदो,
अन्न अघलअ वारी वाहर सारी सुकवि पइं पइ एम सलिं. न न. । ४ ॥

कलश कवितं

पनरोतरो दुकाल काल थइ जव करि दुक्किउ,
मायबाप तिणि वारि अलवि करि छोरु मुंकिउ,
तिहारइं भडिउ साह श्रीमाल अन्नदानह जिणइ दिप्पति,
परिघल पुण्य जिणे करी, करह ओडाव्या नरपति,
कणयगिरि गड्ड करावयु , संघ आणिउ शेवुंज शिरि,
लज्जलू निशि करि लाह्या कंकण घल्ली एणि परि. ५

इति जगडूसाहा छंदः ॥ छ ॥

(२)

अठय मूडि सहस्स दिद्ध वीसल वड वीरह,
बारह मूडी सहस्स दिद्ध सिधवा हमीरह,
गज्जणवई सुस्ताण सहस मूडा एकवीसह,
मालवपति अट्टार सहस परताप बत्रीसह,
शेवुंज नई रेवयगिरिं दान-शाल बारोतरइ,
जगडूअ साह सोला तणई. पुण्य कीध पनरोतरइ. । १ ॥

સરગ થકી સંચરિડ, દેશિ પસરિડ દુકાલહ,
 નગર કોટ ભેલંત વાહરિ પુહતુ શ્રીમાલહ,
 અન્નિ કરું આકલો ધાર તો ઘીની વાહું,
 કહિ તો ફેડું ઠાય કહિ તો જીવતો જ સાહું,
 પાંપી જ પડિડ સાહા-જઈ મલ્યો, જકડ બંધિ બંધ્યો खरो,
 જગડૂઅ, મિહલિ જીવતો હું નાવડં કાલ પનરોતરો. । ૨॥
 ઇતિ જગડૂસાહ-કવિત્તયુગલં પૂર્ણતામાપ ॥ છ ॥

વિવરણ

(૧)

સંવત ૧૩૧૫માં ગુજરાત સમેત દેશનાં ઘણાં રાજ્યોમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે કચ્છ-ભદ્રેશ્વરના જગડૂશા શેઠે અગાઉથી અનાજ खરીદીને ગરીબો માટે કોઠારોમાં એને સંઘરી લીધું. દુષ્કાળના કપરા સમયમાં અન્નદાન કરીને ગરીબોની ભૂખ સંતોષી પુણ્યનું જે ભાથું સંચિત કર્યું એ ઇતિહાસિક ઘટનાનું આ કૃતિમાં નિરૂપણ થયું છે.

કૃતિ કુલ ૬ કડીની છે. અહીં કેટલાંક શબ્દાર્થો અને અન્વયાર્થો અસ્પષ્ટ રહે છે.

આરંભની કડીમાં, જગડૂશા ભદ્રેશ્વર-કનકગિરિના નિવાસી હોવાનો અને એમણે સાત વાર શત્રુંજય પર્વતની યાત્રા કરી પુણ્ય પ્રાપ્તિ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે પછીની પહેલી કડીમાં, પિતા સોલના આ પુત્રે કોઠારોમાં અનાજ ભરાવી યથાસમયે મનુષ્યબીજ ડગારી લીધાનો ઉલ્લેખ છે. બીજી કડીમાં જગડૂશાએ જુદા જુદા રાજાઓ, સુલતાન, હમીરને પણ અનાજનું દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ કલ્પિયુગમાં જગડૂશા જેવો કોઈ વેપારી થયો નથી કે થશે નહીં એમ કહી કવિ જગડૂશાની પ્રશસ્તિ કરે છે. ત્રીજી કડીમાં, જગડૂશાએ ગઢ અને મઢ બંધાવ્યા, ભંડાર ભરાવ્યા અને એ રીતે કુલને તાર્યાનો ઉલ્લેખ કરી સ્વભુજબલે કલ્પિકાલને જીતી લઈ ભગાડી મૂક્યાની કવિએ વાત કરી છે. ચોથી કડીમાં, દુષ્કાળમાં નગર-નગરમાં 'કોઈ ભૂખ્યો છે ? 'એમ સાદ પડાવવામાં આવતો એનો ઉલ્લેખ છે. 'ઇમં કહઈ સધર' એ પંક્તિ ઁંડમાં 'સધર' (શ્રીધર) કવિનામ હોવાનું જણાય છે. આ

કડીના કેટલાક વાક્યઘંડો સ્પષ્ટ થતા નથી.

છેલ્લી કડી 'કલશ'ની છે. એમાં સંવત ૧૩૧૫ના દુષ્કાળની સ્થિતિનું ચિત્રણ છે. જ્યારે આ દુષ્કાળ કાળ બનીને આવી લાગ્યો ત્યારે માબાપોએ બાળકોને પણ અઢળાં કર્યાં. ત્યારે આ શ્રીમાળી (જગદૂશા)એ કરેલું અન્નદાન દીપી ઊઠ્યું. અનર્ગલ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ જગદૂશા પાસે રાજાઓએ પણ અંનાજ માટે હાથ લંબાવ્યા. જગદૂશાએ કનકગિરિ ગઢ કરાવ્યો અને શંત્રુજય પર્વત પર સંઘ લઈ ગયા. આમ એમના જીવનની કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ઉલ્લેખી કવિ કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે.

જો કે કવિએ છંદનો નામનિર્દેશ કર્યો નથી, પણ આરંભની કડી બેઅક્ષરી આર્યા છંદમાં છે. એમાં પ્રત્યેક ચરણની ૧૬ માત્રા છે અને બંબે ચરણના ચરણાન્ત ચતુષ્કલના પ્રાસ મળે છે. 'નામહ-ઠામહ', કીધી-લીધી.

તે પછીની કડી ૧ થી ૪ લીલાવતી છંદમાં છે. પ્રત્યેક કડી ચાર ચરણની છે. જોકે પહેલી કડીની આગળ કવિએ તો માત્ર 'છંદઃ' એટલો જ નિર્દેશ કર્યો છે પણ ચરણની ૩૨ માત્રા અને ૧૦, ૮, ૧૪ માત્રાના ત્રણ યતિઘંડો સૂચવે છે કે આ કડીઓ લીલાવતી છંદમાં છે. આ કડીઓનું મેયતત્ત્વ અચૂક ધ્યાન ઝેંચશે.

'કલશ કવિતં' શીર્ષક સાથે મળતી પાંચમી કડી છપ્પયમાં છે. એનાં પહેલાં ચાર ચરણ રોઢ્યાનાં અને છેલ્લાં બે ચરણ ઉલ્લાલાનાં છે. રોઢ્યા ૧૧+૧૩ = ૨૪ માત્રાનો અને ઉલ્લાલા ૧૫+૧૩ = ૨૮ માત્રાનો બનેલો છંદ છે.

આ કૃતિ હજી અપ્રગટ છે.

(૨)

બીજી કૃતિ બે કડીની છે. એને લેખનકારે 'જગદૂશાહ કવિત્તયુગલ' તરીકે ઓળખાવી છે.

પહેલી કડીમાં, જુદા જુદા દેશના રાજવીને જગદૂશાએ કેટલું અનાજ આપીને મદદ કરેલી એનું આલેખન છે. (ગુજરાતના રાજા) વીશલદેવને આઠ

હજાર મૂડા, સિંધના હમીરને બાર હજાર મૂડા, ગજનવી સુલતાન (દિલ્હીના બાદશાહ ?) ને એકવીસ હજાર મૂડા, માઝવાના રાજાને અઢાર હજાર મૂડા, (કાશીના રાજા) પ્રતાપ (સિંહ)ને બત્રીસ હજાર મૂડા અનાજ આપ્યું. સંવત ૧૩૧૨માં શંત્રુજય અને રેવંતગિરિ (ગિરનાર)માં દાનશાઝ્ઝાઓ શરુ કરાવી. સં. ૧૩૧૫માં સોલાપુત્ર જગડૂશાએ આ રીતે પુણ્યકર્મ કર્યું.

બીજી કડીમાં, કવિએ જગડૂશા પાસે ખૂચાઝ્ઝા રૂપ ધરીને આવેલા દુષ્કાઝ્ઝને જગડૂશાએ પરાભૂત કર્યો એનું વર્ણન છે. સ્વર્ગેથી દુષ્કાઝ્ઝ સંચર્યો ને દેશમાં પ્રસરી ગયો. નગરકોટ મેઝ્ઝીને તે શ્રીમાઝ (જગડૂશા) પાસે મદદ અર્થે પહોંચ્યો. (ફરી ફરીને અન્ન આપવા છતાં એનું પેટ નહીં ભરાતાં) જગડૂશા એને કહે છે કે ‘તને ખૂબ અન્ન ખવડાવી અકઝાવી નાખું અને ઘીની ધાર વહેવડાવું. કાં તો તને મારી નાખું કાં તો જીવતો જ પકડી લઉં.’ અંતે કાઝ હાર્યો અને એને મુશ્કેટાટ બંધનમાં બાંધી લેવાયો. ત્યારે એ યાચના કરવા લાગ્યો, ‘હે જગડૂ, મને જીવતો મૂક. હું પનરોતરો (સં. ૧૩૧૫નો) દુષ્કાઝ્ઝ ફરી ક્યારેય આવીશ નહીં, આ કવિત્ત યુગલની બન્ને કડીઓ છપ્પયમાં છે. બન્ને કડીઓ ૬-૬-ચરણની છે. પ્રત્યેક કડીનાં પહેલાં ચાર ચરણ ૨૪ માત્રાના રોઝામાં અને છેલ્લા બે ચરણ ૨૮ માત્રાના ઝલ્લાલામાં છે.

આ કૃતિ હજિ અપ્રગટ છે.

हस्तप्रतनी प्रशस्तिमां प्राप्त नगरो के गामो अंगेनी ऐतिहासिक सामग्री : एक नोंध

डॉ. कनुभाई शेठ

गुजरात प्रदेशनी ए विशेषता छे के अेना हस्तप्रत ग्रंथभंडारोमां लाखोनी संख्यामां हस्तप्रतो सचवायेली छे. समयनी अपेक्षाअे ई.स. दशमा-अगियारमा सैकाथी आरंभी वीसमा सैका पर्यंत, प्रारंभमां ताडपत्र पर लखायेली अने पछीथी कागळ पर लखायेली लाखोनी संख्यामां हस्तप्रतो मळी आवे छे. भाषानी दृष्टिअे जोईअे तो संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, प्राचीन गुजराती-राजस्थानी वगैरे भाषामां आवी हस्तप्रतो रचायेली-लखायेली छे । प्राचीन-मध्यकालीन गुजरातनुं आ हस्तप्रतोनुं साहित्य प्रायः जैन मुनिओने हाथे रचायेलुं, लखायेलुं के लखायेलुं छे । आ संदर्भमां अेम कही शकाय के जैन मुनिओ वर्षाऋतुमां एक स्थळे स्थिरवास करीने अने शेष काळमां विविध स्थळोअे विहार करीने धर्मोपदेश आपता । आ काळ दरम्यान तेमना वडे अनेक कृतिनी रचना करवामां आवी होय के नकल थई होय तेना स्थलनो ते कृतिमां के कृतिना अंतभागमां निर्देश करवामां आव्यो होय छे । आथी आपणने हस्तप्रतोमां - अेना अंतभागमां - प्रशस्तिमां भारतभरना विविध नगरो के गामोनो उल्लेख प्राप्त थाय छे । आ उल्लेखमां संवत/साल, पक्ष, तिथि, वार के क्वचित ऋतुनो निर्देश होय छे । ते सिवाय ते नगर के गाम कया प्रदेशमां आव्युं छे तेनो उल्लेख होय छे के क्वचित ते नगर के प्रदेशना शासक (राजा)नो उल्लेख होय छे । आम आ परथी आपणने ते नगर के गामनो ते ते समयना अस्तित्व अंगेनो निर्देश मळे छे । केटलाक नगरो के गाममां के ज्यां खास करीने आवी रचना के नकल थती, जेमके पाटण, स्थभंतीर्थ (खंभात), अमदावाद के जेसलमेर । अेटले आवा नगर के गामना छेक प्राचीनकालथी आरंभी आज पर्यंतना निर्देशो आवी प्रशस्तिओमां उल्लेखायेला होय छे । जे ते ते नगरना के गामना सुदीर्घकालीन अस्तित्वने सूचवे छे । वळी केटलाक नगर के गाम ते ते समये जे जे नामे प्रचलित हता तेनी तारीखवार माहिती मळे

छे । जेमके कपडवंज, खंभात, वडोदरा अनुक्रमे कर्पटवाणिज्य, स्थभंतीर्थ, बटप्रद तरीके ओळखातां ।

(अ) आ प्रशस्तिमां संवत्/साल-मास-पक्ष-तिथि-वार-नगर अने शासक अंगे उल्लेख मळे छे । जेमके

(१) संवत् १४९२ वर्षे पोषमासे कृष्णपक्षे १० श्रामद अणहिल पत्तने पातसाह श्री अहम्मद विजय राजये लिखितम्
नीशीथ-चूर्णि

(२) सं. १५१३ वर्षे कार्तिक सुदि १२ रवौश्रीमद अणहिलपुर पत्तने, श्रीकृतबविजय राजये ... मेघदूताख्यं काव्यम् लिखितम्

-मेघदूतकाव्य

(३) संवत् १५४९ वर्षे कार्तिक वदि १२ दिने मंडप महादुर्गे सुरताण ग्याससाह विजयराजे श्रीपत्तनमध्ये ... लिखितम्
-आनंदसुंदर काव्य

(४) संवत् १६९९ सहसिमासे वलक्षे पक्षे पूर्णिमास्यां तिथौ... श्रीनवानगरे जामश्री लाखाविजयिनि राजये ... लिखितम्
तर्कभाषाम्

(५) संवत् १५८० वर्षे फागुण वदि १० दशम्यां शनिवारे मूलनक्षत्रे श्रीसोजतीनगर्या रायश्री वीरमदेवविजय राज्ये .. लिखितम्
-भगवतीसूत्र

(६) अथ संवत् १६८४ वर्षे ज्येष्ठ मास वदि २ स्थानेश्वरसाख्य नगरे कुरुक्षेत्रोपकष्टे साह सलमी जहांगीर राजये .. लिखितम्
- त्रैलोक्यदीपक प्रबंध

(७) संवत् १६६७ वर्षे जेष्ठ वदि ७ धल्लूस्थाने पतिसाह सुरताण जलालदीन अकबर महाराज्ये ... लिखितम्
- उत्तराध्यनसूत्र वृत्ति

ब) केटलाक नगरोना प्राचीन नामोना उल्लेख मळे छे

१. जेमके कपडवंज अंगे

(१) संवत १४८० पुष्यार्के कर्पटवाणिज्ये लिखितम्

- राजप्रश्रीय सूत्र

(२) संवत १६७७ वर्षे अश्विन सित ९ सोमे कर्पटवाणि-
ज्यनगरे लिखितम्

- कल्पसूत्र अवचूरि

२. महेसाणा अंगे

(१) संवत १५०९ वर्षे आसो सुदि १० शनौ श्रीमहीशानपुरे
लिखिता..... प्रतिष्ठाविधि

३. वडोदरा अंगे

संवत १६४९ वर्षे मागसिर वदि ९ दिने रविवारे वटपद्रनगरे
लिखितम्

प्रतय आराधना

४. सुरत अंगे

संवत १७६६ वर्षे शाके १६२८ प्रवर्तमाने श्रावणमासे कृष्णपक्षे
११. सूर्यपुर मध्ये लीपीचक्रे.

प्रश्न व्याकरण स्तवक

५. खंभात अंगे

(१) संवत १६१८ वर्षे वैशाख वदि १४ शुके श्रीस्तभतीर्थ
मध्ये ... लिखितम्

प्रश्न व्याकरण

(२) अधेह श्री स्तंभतीर्थे संवत १४७९ वर्षे ...
परिशिष्टपर्वचरित्रं लिखितम्

परिशिष्ट पर्व

(ક) કેટલાક બનાવો અંગે ઉલ્લેખ

સંવત ૧૬૮૭ ગૂર્જરદેશ વ મહતિ દુઃકાલે મૃતકોસ્થિગામે જાતે શ્રીપત્તને નગરે

વિશેષશતક

નોંધ : આ પ્રકારની ઐતિહાસિક સામગ્રી નો સમાવેશ કરતી પ્રશસ્તિના સંગ્રહના કેટલાક ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે.

૧. જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ. સંપા. મુનિ જિનવિજયજી ।
૨. પ્રશસ્તિસંગ્રહ (બે ભાગમાં) સંપા. અમૃતલાલ શાહ ।
૩. પ્રશસ્તિસંગ્રહ. સંપા. ભૂજબલી શાસ્ત્રી ।
૪. જૈનગ્રંથપ્રશસ્તિસંગ્રહ (ભાગ ૧-૨) સંપા. પરમાનંદ શાસ્ત્રી ।
૫. પ્રશસ્તિસંગ્રહ સંપા. કસ્તુરચંદ કાસલીવાલ ।

આ ઉપરાંત પ્રતિમાલેખ (પાષાણ અને ધાતુ)ના લેખસંગ્રહોમાં પણ આવા પ્રકારની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તે ઉલ્લેખનીય છે ।

ટૂંક નોંધ

(૧) 'વ્યવહાર ભાષ્ય'ની એક ગાથાની પાઠચર્ચા

જૈન વિશ્વ ભારતી, લાડનું તરફથી તાજેતરમાં (ઈ.૧૯૯૬) પ્રકાશિત થયેલ 'વ્યવહાર ભાષ્ય'માં એક ગાથાના પાઠાંશ વિષે નોંધ કરવી છે. મુદ્રિત ગ્રંથના પૃષ્ઠાંક ૨૫૦ પર ગાથા ૨૬૩૫નો પાઠ આ પ્રમાણે છે :

લક્ષણજુતા પડિમા પાસાદીયા સમત્તઽલંકારા ।

પલ્હાયતિ જથ વયણં, તહ નિજ્જર મો વિયાણાહિ ॥

અહીં તૃતીય ચરણમાં 'વયણં' થી 'વદન-મુખ' અપેક્ષિત છે । એમ સહજ સમજાય છે. એ સાથે જ મનમાં પ્રશ્ન ઊગે કે વદન-વિકાસ સંભવે, વદન-પ્રહ્લાદ કઈ રીતે સંભવે ? આનન્દપ્રદ चीजને जोतां नेत्र विस्फारित थाय, वदन विकस्वर थाय अने चित्त प्रसन्नता/आह्लाद अनुभवे - આ યોગ્ય તેમ માન્ય પ્રક્રિયા ગણાય.

આનો ઉત્તર સાવ અળકલ્પી રીતે જડી આવ્યો. આ. હરિભદ્રસૂરિકૃત 'ષોડશક પ્રકરણ'ની શ્રીયશોવિજયજીકૃત ટીકામાં એક સંદર્ભમાં આ ગાથાને ઉદ્ધૃત કરેલ છે, અને તેમાં તેઓએ સ્વીકારેલ પાઠ આવો છે :

'પલ્હાયઙ્ જહ વ મણં' ॥ (ષોડશક ૭/૧૨, મુ. પત્ર ૩૧, ઈ ૧૯૧૧, સૂરત).

આ પાઠ વાંચતાં જ માન્ય પ્રક્રિયાનો અને તેને અનુરૂપ પાઠાંશનો મેલ મળી રહે છે. અહીં ભાષ્યકાર એમ કહેવા માગે છે કે 'પ્રતિમા જેમ (વધુ) મનને પ્રહ્લાદિત કરે, એટલે કે 'પ્રતિમાને નીરખતાં મન જેમ (વધુ) પ્રહ્લાદ અનુભવે', 'તેમ (વધુ) નિર્જરા થતી જાણ.' સ્પષ્ટ છે કે અહીં પ્રતિમાને જોતાં મોં વિકસે કે હસું હસું થતું હોય એ અભિપ્રેત નથી, પણ મન પ્રફુલ્લિત થાય એ અપેક્ષિત છે.

વાત રહી પાઠની. એનું તો એવું છે કે લહિયાઓના મરોડ એવા તો ખૂબીદાર હોય છે કે 'મ', 'સ' 'ય' ત્રણે વાંચી શકાય. વાંચનાર પાસે અર્થસંગતિ માટેની પારંપરિક સજ્જતા જેવી અને જેટલી હોય, તે રીતે તે બેસાડી શકે. ઘણીવાર બંધબેસતું પણ લાગે. પરંતુ બધો વચ્ચે તેમ ન પણ હોય, એમ આ દાખલા ઉપરથી સમજી શકાય. મજા તો એ છે કે 'વ મણં' એવો પાઠભેદ પણ સંપાદિકાએ આ

स्थळे नोंध्यो नथी. तेमनी समक्षनी प्रतिओमां आवा महत्त्वपूर्ण पाठभेदो दर्शावती प्रति नहि होय एम विचारीने समाधान पामवुं रहुं.

विजयशीलचंद्रसूरि

*

(२) हेमचंद्राचार्यरचित कृष्णागोपीना प्रणयने लगतुं एक मुक्तक

प्राकृत भाषाना साहित्यमां जूनी परंपराथी वपराता जे शब्दो तेमना स्वरूपनी के अर्थनी दृष्टि कोशकारोने मूळे संस्कृतना न लाग्या - 'तद्भव' के 'तत्सम' तरीके तेमनो संतोषकारक खुलासो आपी शकाय तेम न लाग्युं - तेवा शब्दोने तेमणे 'देश्य' के देशी शब्दो कह्या छे । एवा शब्दोना कोश बनाववानी लांबी पूर्वपरंपराने अंते हेमचंद्राचार्यनो 'देशीनाममाला' नामे जाणीतो कोश, आगळनी सामग्रीनो यथायोग्य समावेश करतो अने सुव्यवस्थित होईने, जूना कोशोमांथी ते ज एकज बच्यो छे ।

तेनी बीजी विशिष्टता ए छे के अकारादि क्रमे अने शब्दनी लंबाईने आधारे जे शब्दो, तेमना प्राकृत भाषामां आपेला अर्थ साथे, तेमां गाथाबद्ध कर्या छे ते शब्दोने गूंथी लईने हेमचंद्राचार्ये उदाहरणगाथाओ पण रचीने मूकी छे । ए एमनी असामान्य सर्जक कल्पनानां अने साहित्यरचनानी परंपरा परना प्रभुत्वनां निदर्शनो पण छे । आयाससिद्ध होवा छतां अनेक उदाहरणो काव्यत्वना स्पर्श वाळं होवानुं में अन्यत्र बताव्युं छे ।

अहीं तेवा एक उदाहरण तरफ ध्यान दोरवानो हेतु छे ।

'देशीनाममाला'ना सातमा वर्गनी त्रीजी गाथामां जे देशी शब्दो आप्या छे ते आ प्रमाणे छे :

रत्तय 'बंधूक पुष्प'; रग्गय 'कसुंबो, कसुंबी वस्त्र'; रंजण 'घडो'; रवअ 'रवैयो'; रंदुअ 'रंढवुं'; रयवली 'बचपण'; रङ्गेल्ल 'अभिलषित'. आ शब्दो गूंथी लईने हेमचंद्राचार्ये रचेली उदाहरणगाथा नीचे प्रमाणे छे :

रंजण-थणिमरयवलि रग्गय-वत्थं वहुं रवय-हत्थं ।

रत्तय-उट्ठि रङ्गेल्लंतो बज्झिहिसि रंदुएण हरे ॥

આનો બેચરદાસ દોશીએ કરેલો અંતુવાદ :

‘હે હરિ ! ઘડા જેવા સ્તનવાળી, બાઝપંખ વિનાની અર્થાત્ કુમારી, કસુંબે રંગેલ ઘાટ નામના વસ્ત્રને પહેરેલી, હાથમાં રવૈયાવાળી, બપોરિયાના ફૂલ જેવા રાતા હોઠવાળી એવી વહુનો અભિલાષ કરતો તું રાંઢવા વડે બંધાઈ જઈશ ।’

(‘દેશી શબ્દ સંગ્રહ’, ૧૯૭૪, પૃ. ૩૪૯) ।

જોઈ શકાશે કે કૃષ્ણની ગોપીઓ સાથેની પ્રણયચેષ્ટા નિરૂપતી, ‘ભાગવતપુરાણ’, ‘કૃષ્ણકર્ણામૃત’ વગેરેમાં જે વૈદિક-પૌરાણિક પરંપરા જોવા મળે છે, તેની પ્રેરણા આ ગાથાની રચના પાછળ રહેલી છે । હેમચંદ્રાચાર્યે ‘કાવ્યાનુશાસન’માં (૨,૧૬) અદ્ભુતરસના ઉદાહરણ તરીકે જે પદ્ય આપ્યું છે (‘કૃષ્ણોનામ્બગતેન રન્તુમધુના’) તે યશોદાને કૃષ્ણના વિશ્વરૂપનું દર્શન થયું તેને લગતું છે, તે સંભવતઃ બિલ્વમંગલની કોઈ રચનામાંથી હોય । તે પળે તેમને આ સાહિત્યની જાણકારી હોવાનો પુરાવો છે ।

(જુઓ ‘હરિવેળ વાય છે રે હો વનમાં’, પૃ. ૮૨-૮૩) ।

હ. ભાયાળી

*

(૩) શબ્દપ્રયોગો

(૧) અજ્જુકા ‘ગણિકાનું સંબોધન’

સં. આર્યા. મૂળ અર્થ ‘આદરણીય સ્ત્રી’, પછી ‘દુર્ગા’, ‘સાધ્વી’.

સં. આર્યિકા. આર્યા ઉપરથી સાધિત ।

પ્રા. અજ્જા. સંસ્કૃતમાં છે તે જ અર્થો ।

પ્રા. અજ્જિઆ. ‘માતા’, ‘માતામહી’, ‘પિતામહી’. અજ્જયનો અર્થ ‘માતામહ’, ‘પિતામહ’ થાય છે. ગુજરાતી આજો ‘માતામહ’, આજી ‘માતામહી’. ‘આદરણીય સ્ત્રી’ એવા અર્થ ઉપરથી, પછીથી ‘સાસૂ’, ‘(જૈન) સાધ્વી’, ગુજ. આરજા ।

પ્રા. અજ્જુઆ. જેમ આર્યાને લઘુતાનો, લાડનો વાચક **ઇકા** પ્રત્યય

લાગીને આર્યિકા થયું, પ્રા. અજ્જિઆ, તે જ પ્રમાણે સં. ડકા, પ્રા. ડકા પ્રત્યય લાગીને અજ્જુઆ રૂપ થયું। હેમચંદ્રાચાર્યે તેમના વ્યાકરણમાં (૮, ૧, ૭૭) અજ્જૂ શબ્દ 'સાસુ'ના અર્થ માં, આર્યા ઉપરથી બનેલો, નોંધ્યો છે।

સંસ્કૃત નાટકોમાં ગણિકાને અજ્જુએ એવું સંબોધન કરાય છે। મૂલ 'આદરાણીય માતા' એવા અર્થવાળું ગણિકાની ચેટી વડે કરાતું એ સંબોધન છે. પ્રા. અજ્જુઆનું સંસ્કૃત રૂપ અજ્જુકા થાય। જાણીતા પ્રહસન 'ભગવદજ્જુકીય'માં શીર્ષકમાં તે મળે છે ('ભગવત્ અને અજ્જુકાને લગતું'). પરંતુ આ સિવાય સંસ્કૃતમાં અજ્જુકા શબ્દનો ભાગ્યે જ પ્રયોગ થયો છે।

પિશેલે નોંધ્યું છે (પરિચ્છેદ ૧૦૫) કે 'મૃચ્છકટિક'માં શૌરસેની અજ્જુઆ, માગધી અય્યુઆ ગણિકાના અર્થમાં વપરાયો છે, તથા 'શાકુંતલ'માં માગધી અય્યુઆ 'માતા'ના અર્થમાં વપરાયો હોવાનું ટીકાકાર શંકરે ચંદ્રશેખરને અનુસરીને જણાવ્યું છે : અજ્જુકા-શબ્દો માતરિ દેશીયઃ।

હેમચંદ્ર અને પિશેલે અજ્જનું અજ્જુ એવું રૂપ અકારનો ડકાર થયો એ રીતે સમજાવ્યું છે, પરંતુ એ ખુલાસો બરાબર નથી। ડ એવો પ્રત્યય જ સ્વીકારવો જોઈએ। અન્ય પ્રાકૃત શબ્દોમાં તે તદ્દિત પ્રત્યય તરીકે તે મળે જ છે।

મધ્યકાલથી વ્યક્તિનામોમાં, ગુજરાત-રાજસ્થાન માલવાનાં સ્ત્રીનામોમાં તો 'ચાંપૂ', 'જયતૂ', 'માંકૂ', 'માનૂ' વગેરે સેંકડો નામોમાં તે મળે છે (જુઓ ગિરિશ ત્રિવેદી 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી વ્યક્તિનામોનું અધ્યયન', ૧૯૯૬, પૃ. ૧૧૮, ૧૮૭, ૨૦૦-૨૦૩ વગેરે)। પંજાબીમાં હાલ પણ ડકારાંત સ્ત્રીનામો પ્રચલિત છે. ગુજરાતીમાં પણ અંજવાલ્લી-અંજુ, ચંપા-ચંપુ, કમલ-કમુ વગેરે સુપ્રચલિત છે (જુઓ ડર્મિ દેસાઈ, 'ગુજરાતી ભાષાના અંગસાધક પ્રત્યયો', બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૯૪, પૃ. ૧૫૮-૧૭૦)।

હ. ભાયાળી

*

(૨) ઓલિંભા, વામલૂર 'ઠધઈ', ઠધઈનો રાફડો'

૧. 'બૃહદ્ગુજરાતી કોશ'માં ઓલંભોના જે વિવિધ અર્થ આપ્યા

છે તેમાં એક છે, 'ગૂમડું થયું હોય ત્યાં રગના મૂઝમાં થતી ગાંઠ.' 'સાર્થ જોડણીકોશ'માં એ આપ્યો નથી. ગોહિલવાડમાં એ અર્થમાં **ઓઢંભો** શબ્દ પ્રચલિત છે. કોશે ઉચ્ચારણમાં તેનો પહેલો ઓ વિવૃત આપ્યો છે (ઓ), પરંતુ ગોહિલવાડીમાં તે સંવૃત છે.

૨. હેમચંદ્રની 'દેશીનામમાલા'માં **ઓર્લિંભા** શબ્દ 'ઠધઈ' ના અર્થમાં આપ્યો છે. પ્રાકૃત કોશમાં તેનો પ્રયોગ વાક્પતિરાજના પ્રાકૃત મહાકાવ્ય 'ગડવહ'માં હોવાનો નિર્દેશ છે. 'ગડવહ'ની ૩૪૧મી ગાથામાં એક કલેવરના વર્ણનમાં કહ્યું છે કે પહેલાં એ વ્યક્તિ જીવંત હતી ત્યારે તેના મુખ ઉપર જે કસ્તૂરી અને ચંદનની પત્રલેખા કે પત્રભંગી શોભતી હતી, તેનું સ્થાન અત્યારે ઠધઈએ કરેલી માટીની વાંકીચૂંકી ભાતોએ લીધું છે. 'ગડવહ'ના સંપાદક ન.ગ.સુરુએ ટીકાકારે આપેલ **ઓર્લિંભા**નો **ઉપદેહિકા** એવો અર્થ (**ઉપદેહિકા** એટલે 'ઠધઈ') ન સમજ્યા હોવાથી, 'લેપ' એવો અર્થ કર્યો છે. 'અભિધાન-ચિંતામણિ' માં હેમચંદ્રે ઠધઈના અર્થમાં **ઉપદેહિકા** અને **વમ્પી** આપ્યા છે. 'ઋગ્વેદ' માં **વમ્પ**, **વમ્પક** 'કીડી' મળે છે. **વમ્પીકૂટ** એટલે પરંપરાગત સંસ્કૃત કોશોમાં 'રાફડો' (જેમકે 'અભિધાનચિંતામણિ', ૧૭૧) ।

૩. હવે ગુજરાતી **એઢંભો**નો ઉપર જે અર્થ નોંધ્યો છે, તે જોતાં પ્રાકૃત **ઓર્લિંભા**નો અર્થ 'ઠધઈનો રાફડો' એવો પણ થતો હોવો જોઈએ. ઠપસેલી ગાંઠને નાના રાફડા સાથે સરખાવી શકાય, અને સપાટ સ્થલે કશુંક ઠપસી આવ્યું તેની સમાનતા પણ ચોંધી શકાય. **વમ્પી** 'ઠધઈ' ઉપરથી સાધિત **વલ્મીક** 'રાફડો' આના સમર્થનમાં આપી શકાય.

૪. પ્રાકૃતમાં રાફડા માટે **રખ્ખ** તેમ જ **વામલૂર** એવા બીજા પણ બે શબ્દ છે. 'પાઙ્ગલચ્છીનામમાલા'માં **રખ્ખા**, **વમીઅ** નો અર્થ 'હાથીપગાનો રોગ' એવો પણ આપ્યો છે, જે એ રોગમાં પગ સૂઝીને રાફડા જેવો જાડો થાય છે તે હકીકત સૂચવે છે. શીલાંકાચાર્યકૃત 'ચાઉપત્રમહાપુરિસચરિય'માં (રચના વર્ષ ૮૬૧) સનત્કુમારને થયેલા રોગોમાં **ચલણે રખ્ખઓ** 'પગમાં હાથીપગું' એવો નિર્દેશ છે. (પૃ. ૧૪૪, પ. ૧૨) ।

વામલૂરના પર્યાયો તરીકે આપ્યા છે (૪૭૩) । ‘દેશીનામમાલા’માં વમ્હ=રખ્ફ (૭,૩૭) અને રખ્ફો=વમ્મીઅ (૭,૨) । પ્રાકૃત મહાકાવ્ય ‘ગડગવહ’માં બે વાર વામલૂરનો પ્રયોગ મળે છે । (પદ્યાંક ૫૨૯,૫૭૩) । વામલૂર અમરકોશમાં ‘રાફડો’ એવા અર્થમાં આપેલો છે । હેમચંદ્રાચાર્યના કોશમાં ‘રાફડો’ માટે વધારેમાં વમ્મીકૂટ, કૃમિપર્વત અને શક્રશિરઃ આપ્યા છે । તેનો પર્યાય શક્રુમૂર્ધન્ પળ સંસ્કૃત કોશોમાં નોંધાયો છે । રાફડાને ઇંદ્રનું મસ્તક કહેવાનો લોકકલ્પના ચોમાસામાં નીકળતી રાત્રી ‘ગોકળ્લાય’ને ઇન્દ્રગોપ નામ આપ્યું છે એમાં પળ પ્રતીત થાય છે । હેમચંદ્રે તેને માટે અગ્નિરજઃ (શબ્દાર્થ ‘અગ્નિકળી’) પળ આપેલ છે । ‘દેશીનામમાલા’માં ઊર શબ્દ ‘ગ્રામ, સંઘ’ના અર્થમાં નોંધ્યો છે. (૧,૧૪૩) (= આ મૂળે તો દ્રાવિડી શબ્દ છે) । વમ્મલૂર ઉપરથી વામલૂર થયો હોય, અને વમ્મલૂર એટલે વમ્મલ+ઊર = ‘કીડીવાળો ઢગ’ । સરખાવો વમ્મીકૂટ ।

હ. ભાયાળી

*

(૩) ચામરી ‘ઘોડો’, કુટર ‘ઘોડો’

પરંપરાગત સંસ્કૃત કોશોમાં ચામરી શબ્દ ‘ઘોડો’ એ અર્થમાં આપેલો છે । જેમ કે ‘અભિધાન-ચિન્તામણિ’ની પૂર્તિ રૂપ ‘શેષનામમાલા’માં (૧૨૩૩) । જેને ચામર ‘કેશવાળી, યાલ’ હોય છે, તે ચામરી । મોનિઅર વિલિયમ્સે નોંધ્યું છે કે તેને બદલે કોઈક કોશમાં મળતું વામરી એવું રૂપ ઘ્રષ્ટ પાઠનું પરિણામ છે - ચ ને બદલે ભૂલથી વ લખાયો કે વંચાયો છે ।

હવે હેમચંદ્રાચાર્યકૃત ‘દેશીનામમાલા’માં વામરી શબ્દ ‘સિંહ’ એવા અર્થમાં આપ્યો છે (૭,૫૪) । એ પળ ચામરી જ જોઈએ । સિંહ પળ કેશવાળી પરથી ચામરી કહેવાયો । પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોમાં ચ અને વ એકબીજાને બદલે લખવાની ભૂલ સામાન્ય છે । દેશ્ય શબ્દોમાં થયેલો આવો વિનિમય મેં Studies in Des'ya Prakrit માં નોંધ્યો છે (પૃ. ૨૦-૨૪) ।

અહીં એ પળ નોંધીએ કે શેષ ભટ્ટારકે પૂર્તિ રૂપે આપેલા અશ્વવાચક શબ્દોમાં એક કુટર પળ છે । આ પાછળથી સંસ્કૃતમાં પ્રવેશેલા દ્રાવિડી

શબ્દોમાંનો એક છે । તમિઝ કુડીરે એટલે 'ઘોડો'. બીજી દ્રાવિડી ભાષાઓમાં પણ એને મઝતાં શબ્દરૂપ છે ।

હ. ભાયાળી

*

(૪) મુગ્ગડ, મોગ્ગડ 'અપુત્ર વિધવાની જસ કરાતી માલમિલકત'

ચૌલુક્ય-કાઝ માં કુમારપાલના શાસન પહેલાં એવો ધારો હતો કે જે સ્ત્રી અપુત્ર હોય અને વિધવા બને તેનું ધન-માલમિલકત-તરત જ રાજ્ય તરફથી જસ કરી લેવાતું । આ અન્યાયભરી પ્રથા કુમારપાલે બંધ કરી તેનો વૃત્તાંત કુમારપાલનાં ચરિત્રોમાં મળે છે । એવી મિલકતને માટે મોગ્ગડ, મુગ્ગડ એવો દેશ્ય શબ્દ હતો. જસી વેઝ (તેમ જ રંડાપાને લીધે) તે વિધવા રડારોઝ કરતી તેથી સંસ્કૃતમાં તે 'રુદતી-વિત્ત' અને 'મૃત-સ્વ' એમ પણ કહેવાતું । અહીં એ દેશ્ય શબ્દના કેટલાક પ્રયોગો સાહિત્યમાંથી નોંધ્યા છે ।

૧. લક્ષ્મણસેન-ગણિ-કૃત 'સુપાસનાહચરિય' (સંપા. હરગોવિંદદાસ શેઠ, ૧૯૧૮-૧૯) :

ખળડ સચિવો-વિ બંધવ નિગ્ગહમત્થિ ત્તિ મોગ્ગડ-પવિટું ।

કિંતુ સદોસં નહુ વસડ કો-વિ કયાવિ તમ્મિ ॥ (ગાથા ૪૦૮)

સંપાદકે મોગ્ગડ-પવિટું નો અર્થ સંદર્ભને ધ્યાનમાં રાખીને અટકઢે 'વ્યંતર પેઠેલું (ઘર)' એવો ઢોટી રીતે કર્યો છે । 'મોગ્ગડરૂપે ઘર રાજ્યને કબજે હોવાથી તેમાં કોઈ કદી વસતું નથી' એવો અર્થ છે. પોતાના કોશ 'પાડઅસદમહળ્ણવો'માં પણ શેઠે મોગ્ગડ = 'વ્યંતરવિશેષ' એવો ઢોટો અર્થ 'સુપાસનાહચરિય'ના ઉપર્યુક્ત પ્રયોગને આધારે આપ્યો છે. ૧

૧. 'પાડઅસદમહળ્ણવો'માં મુગ્ગડ/મોગ્ગડ/મુગ્ગડ 'મોગલ, મ્લેચ્છ જાતિવિશેષ' એવો જે અર્થ 'સિદ્ધહેમ' ૮, ૪, ૪૦૯ નીચે આપેલ દૃષ્ટાંતમાં આવતા મુગ્ગડ શબ્દને આધારે આપ્યો છે ('તે મુગ્ગડા હરાવિઆ') તે પણ ગેરસમજનું પરિણામ છે । ત્યાં મુગ્ગડા હરાવિઆ એટલે ભોજન માટે ગરાસ રૂપે રાજાના સામંતોને-આશ્રિતોને જે મઢ્યું હતું (મુગ્ગડા='મગ', તેના લાક્ષણિક અર્થમાં) તે, યુદ્ધમાં તેમના દેઢતાં જ સ્વામીનો પરાજય થયો તેથી તે એઢે ગયું એવું તાત્પર્ય છે.

૨. ‘કવિદર્પણ’ નામક પ્રાકૃત-અપભ્રંશ છંદોવિષયક ગ્રંથમાં (સંપાદક, હ.દા. વેલનકર, ૧૯૬૨) બે વાર મુગ્ગડ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ત્યાં પળ સંપાદકે સાચો અર્થ ન સમજાયો હોવાથી ભલ્લો જ અર્થ કર્યો છે. કવિદર્પણકારે કુમારપાલની પ્રશંસા અનેક સ્થલે પોતાના ગ્રંથમાં કરી છે, અને હેમચંદ્રમાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેથી સમય ૧૨મી શતાબ્દી પછીનો માની શકાય ।

દોહા છંદનું, છંદના નામનો પળ શ્લેષથી સમાવેશ કરતું , દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે : (‘કવિદર્પણ’, ૨, ૧૫.૧, પૃ. ૨૩) :

જિ નર નિરગલ ગલગલહ મુગ્ગલ-જંગલુ ઁંતિ ।

તે પ્રાણિહિ દોહય અહહ બહુ-દુહ-દ્રહિ બુઢુંતિ ॥

પાઠ : ચોથા ચરણમાં ઇહિ પાઠ ભ્રષ્ટ છે, દ્રહિ જોઈએ । બીજા ચરણમાં મુગ્ગલને બદલે મુગ્ગડ જોઈએ । મુગ્ગડ-જંગલુ અને બહુ-દુહ-દ્રહિ એમ સંભાસ છે । પાઠાંતર મુગ્ગલુ પળ અપપાઠ છે । અર્થ છે : ‘જે લોકો ગલ્લગલ કરતાં મોગડ-રૂપી માંસ ખાય છે તે પ્રાણિ-દ્રોહ કરનારા, અરેરે ! ભારે દુઃખના ધરામાં ડૂબે છે ।’ સંપાદકને મુગ્ગલનો અર્થ બેઠો નથી. ટીકાકારે પળ અટકલે જ મુગ્ગલ ‘મૂર્ખા’ એવો અર્થ કર્યો છે । મેં સૂચવેલ અર્થનું સમર્થન ‘કવિદર્પણ’માં ૨-૩૭-૧ માં (પૃ. ૪૭) દ્વિભંગી છંદનું કુમારપાલની ધાર્મિક-નૈતિક કાર્યોની પ્રશસ્તિરૂપ જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તેમાં મલ્લતા મુગ્ગદુ ડ્ઞ્ઞિઝ (મુગ્ગડુ એવો પાઠ જોઈએ), સંસ્કૃત છાયા મૃત-સ્વમુજ્ઞિતમ્ , એ પ્રયોગથી થાય છે । એ દૃષ્ટાંત (પાઠની થોડીક અશુદ્ધિ સુધારીને) નીચે આપું છું :

કિણિ અવરિહિં બુઞ્ઞિઝ, મુગ્ગડુ ડ્ઞ્ઞિઝ, વારિઝ જૂઝ-વિ વેવરિઝ (?)।

કય-ધમ્મદ્ધંસહિં, મઙ્ગ-મંસહિં, નાઢં-વિ મૂલહ નિઢ્ઢવિઝ ॥

મરણ-ભ્મયભીયહિં, સવ્વહિં જીયહિં, વજ્જાવિઝ અભય-પ્પઢહુ ।

રે રાયહોં રહસિહિં, સહિં કુમર-સિહિં, તુડી ચઢંત કિન સઢિ પઢહુ ॥

‘બીજા કોણે સમજીને મૃત-સ્વનો ત્યાગ કર્યો, દ્યૂત નો નિષેધ કર્યો, વ્યભિચારને (?) નિવાર્યો, ધર્મલોપક મદિગ અને માંસનું નામ પળ મૃત્તમાંથી

नष्ट कर्तुं , मरणशी भयभीत सर्व प्राणीओने माटे अभयनो पडो वजडाव्यो (=अमारि-घोषणा करी)? अरे राजवीओ, ए कुमारपाल-सिंहनी साथे अविचारीपणे स्पर्धा करवा जतां तमे केम सडीने नीचे पडता नथी ?'

३. देवप्रभसूरिकृत 'कुमारपालदेव-रास' (१५मी शताब्दी)मां मोगड मूंकी जेण हिव । (पद्यांक ७०) ए पंक्तिमां पण कुमारपाले मोगड मूकी दीधी होवानो निर्देश छे ।

ह. भायाणी

*

(५) बालगगकवोदपालिआ, बालगगपोतिआ

1. In Śūdraka's Mṛcchakaṭīka, at 1, 50-51 Śākāra says :

तथा भणेशि जधा हगे अत्तण-केलिआए पाशाद-बालगग-
कवोदवालिआह उवविष्टो शुणामि ॥

'You say it in such a manner that I, sitting in the
कवोदवालिआ of my palace can hear it.'

बालगग-

The commentator Pṛthivīdhara explains : बालाग्र-लक्षितायां
कपोतपालिकायां । विटङ्को बालाग्रं मत्तवारणम् । कपोतपालिका उपरि-
गृहश्रेणीति दक्षिणापथे लोकोक्तिरियम् इति प्राचीन-टीका । विटङ्क means
'dove-cot'¹. Regarding its location, in one view it was near the palace
or above the balcony. According to the authority cited by Pṛthivīdhara,
in the south it used to be on the bālagra i.e. the mattavāraṇa².
mattavāraṇa or 'Mattavāraṇī' a room on the top of the entrance-gate,
portico' etc. It is an architectural term. Some prominent houses,
temples, theaters used have a mattavarana. According to this interpre-
tation Śākāra was to sit on the dove-cot that was on the room over the

1. In the Pāṭisaddamahanṇavo, the editor, misreading the Desināmamālā gloss कपोतपालिका on विटङ्क as कपोलपालिका has given 'decorative lines on the cheeks' as its meaning !
2. M. R. Kale has misunderstood mattavāraṇa as the figure of an elephant.

balcony (or portico of his palace.)

In Jain canonical text occurs a word variously spelt (on the basis of various manuscripts of the texts) as बालगगपोइआ, बालगगपोइआ, बालगगपोतिका, बालगगपोत्तिका. Its occurrences are noted in the **Desi-sābdakosa** from the **Urtarādhyana-cūrṇi**, Urtaradhyayana comentary of Śāntyācaryā, Āvaśyaka-cūrṇi and Sūryaprajñapti commentary. Three different meanings are given : (१) शकुनी-गृह, (२) वलभी, अटालिका, (३) आकाश-तडाग-मध्यस्थितं क्रीडास्थानं लघु-प्रासादम्. It can be easily seen that the first two of these meanings of बालगगपोइआ / पोतिका are the same as that of the बालगग-कवोदिआ occurring in the **Mṛcchakatika**. The third meaning is based on the second constituent of the compound बालगग-पोत्तिका, viz पोतिका 'a small boat'. Hence the interpretation 'a small pleasure house in the midst of a lake possibly on the top (अग्र) of a boat under the open sky (आकाश).'.

Looking to the context of the passage cited from the **Mṛcchakatika** it seems that the पोइआ / पोतिका of the Jain texts is a result of some textual confusion — the word बालाग्रकपोतिका / बालगगकवोदिआ being unfamiliar became corrupted as बालगगपोतिका and the interpreters were forced to accommodate the known meaning of पोत. बालगग / बालगग = मत्तवारण, वलभी, of whatever origin, seems to be reliable. It must have been a familiar structure about the fourth-fifth century.

(६) हेलि, प्रत्युषाण्ड 'सूर्य'

१. 'अभिधानचिन्तामणि'मां सूर्यवाचक जे ७२ शब्दो आपेला छे (९५-९८) तेमांनो एक हेलि शब्द (९६) मूळे ग्रीक भाषामांथी, ग्रीक

Reference works :

मृच्छकटिक
पाइअसहमहण्णवो
देशीशब्दकोश. दुल्लहराज.

જ્યોતિષના ભારતીય જ્યોતિષ પર પડેલા પ્રભાવ દ્વારા આપણે ત્યાં આવેલો છે. વરાહમિહિરની 'બૃહત્સંહિતા'માં તે વપરાયો છે। ગ્રીક શબ્દ હેલિઓસ (helios) છે. તેમાં ઓસ એ કર્તાવિભક્તિનો પ્રત્યય છે।

શુંગકાઢમાં જે ગ્રીક રાજદૂત હેલિઓદોરોસે વિદિશા (બેસનગર) પાસે ગરુડધ્વજ પ્રતિષ્ઠિત કરેલો, તેના નામમાં પળ આ હેલિ શબ્દ છે।

'શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર' ઉપરની રત્નશેખર-સૂરિકૃત અર્થદીપિકા-વૃત્તિ (૧૪૪૦)માં હેલિ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે :

યાદૃગ્ મહાસતી પ્રતિ ચિન્તિતમચિરેણ તાદશમવાપિ।

પ્રહિલો ધૂલિ હેલિ પરિખિવડ્ ભરેડ પુળ અપ્પં ॥ (પૃ.૧૮૪, પદ્યાંક ૬૩)

'તેણે મહાસતી પ્રત્યે જેવું (અનિષ્ટ કાર્ય) વિચાર્યું, તેવું જ તે પોતે પામ્યો। ઘેલો સૂર્ય પ્રત્યે ધૂલ ડાડે તેથી પોતે જ ધૂલથી ભરાઈ જાય।'

ગ્રીકમાંથી આવેલ કેન્દ્ર (અંગ્રેજી centre), સુરજ્ઞા (અંગ્રેજી syringe) વગેરે શબ્દોમાં આ હેરિખનો સમાવેશ થાય છે।

૨. તે જ રીતે સૂર્યવાચક મિહિર શબ્દ (જે વરાહમિહિરના નામમાં પળ છે) ક્ષત્રપકાઢની શક-ભાષામાંથી સૂર્યપૂજા સાથે આવેલ છે (મિથ્ર > મિથિર > મિહિર), અને સૂર્યદેવના પુજારી મગ બ્રાહ્મણોનું નામ પળ. (મૂલ પ્રાચીન ફારસી માગ, તેના પરથી ગ્રીક માગોસ magos દ્વારા અંગ્રેજી શબ્દ મેજિક magic આવ્યો છે)।

૩. હેમચન્દ્રાચાર્યે નોંધેલ સૂર્યના પર્યાયોની શેષ ભટ્ટારકે કરેલી પૂર્તિમાંનો (૧૬ નીચે) એક રસપ્રદ છે : પ્રત્યૂષાણડમ્ 'વહેલી ઉષાનું ઈંડું'। કોઈ કવિએ સૂર્ય માટે વાપરેલા રૂપક પરથી એ નોંધ્યો લાગે છે।

(૭) ગુંડ '(ધૂલથી) ઝરડવું'

પાસમ. માં ગુંડળ, ગુંડિઅ શબ્દના પ્રયોગ જૈન આગમસાહિત્ય 'બૃહત્-કલ્પભાષ્ય' માંથી નોંધ્યા છે. બોલેએ (Bollée) 'પિંડનિર્યુક્તિ', 'ઓઘનિર્યુક્તિ', 'ઓ.ભાષ્ય' માંથી ગુંડિય (રેણુગુંડિય), ગુંડિજ્ઞાના પ્રયોગ આપ્યા છે। પછીથી

પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પળ ગુંડળ વગેરેનો પ્રયોગ મળે છે. આથી હેમચંદ્રાચાર્યે ગુંડને સં. ઝઢૂલયના આદેશ તરીકે જે આપ્યો છે (સિહે. ૮, ૪, ૨૧, દેના. ૨, ૧૨ની વૃત્તિ) તે તેમના આધારભૂત દેશીકોશોમાંના અપપાઠને કારણે હોવાનું જણાય છે । ગુંડ એ જ સાચું રૂપ છે । પાસમ. માં ગુંઠિત ધૂસરિત, આચ્છાદિત આપેલ છે, તે પળ યેરેયર તો ગુંડિત હોવું જોઈએ । ત્યાં આપેલ સ્થાનનિર્દેશ ‘દે. ૧, ૮૫’ ઇમાં કશોક પ્રમાદ જણાય છે ।

હ. ભાયાળી

*

(૪) બે પરંપરાનો ઇક સમાન પૌરાણિક કથાઘટક

પ્રજાપતિ બ્રહ્મા પોતાની જ પુત્રી, જે મૃગલી બનીને નાઠી હતી તેની પાછલ મૃગનું રૂપ લઈને પડ્યાની અને શિવે બાળપ્રહારે ઇ મૃગનો શિરચ્છેદ કર્યાની પુરાણકથા વૈદિક પરંપરામાં જાણીતી છે । આકાશમાંના મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર અને તેની નિકટમાં રહેલા વ્યાધના તારાગુચ્છ સાથે તેને પછીથી જોડી દીધેલી છે । પુષ્પદન્તકૃત ‘શિવમહિમ્નઃસ્તોત્ર’ (ઈસવી દસમી શતાબ્દી લગભગ)ના ૨૨મા પદ્યમાં તેનો નિર્દેશ કરેલો છે ।

પ્રજાનાથં નાથ પ્રસભમધિકં સ્વાં દુહિતરં ,
ગતં રોહિદ્ભૂતાં રિમયિષુમૃધ્યસ્ય વપુષા ।
ધનુષ્પાળેર્યાતં દિવમાપિ સપત્રાકૃતમમું
ત્રસંતં તેઽદ્યાપિ ત્યજતિ ન મૃગ-વ્યાધ-રભસઃ ॥

ભગવાન મહાવીર ૧૮મા પૂર્વભવમાં ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ હતા । તેના પિતાનું નામ પ્રજાપતિ અને માતાનું નામ મૃગાવતી । મૃગાવતી પ્રજાપતિની પુત્રી હતી, તે છતાં તે રાજા પોતાની પુત્રીને જ પરણ્યો । (હેમચંદ્રાચાર્યકૃત ‘ત્રિષષ્ઠિશલા-કાપુરુષચરિત્ર’, સર્ગ ૧૦, સાર્ગ ૧, પદ્ય) ઇ ઘટના, તથા ‘પ્રજાપતિ’ અને ‘મૃગાવતી’ ઇ નામો પરથી શી. ભા. વૈદિક પુરાણકથા સાથે આનો સંબંધ હોવાનું સ્પષ્ટપણે સૂચવાય છે ।

હ. ભાયાળી

Deśīs Employed in Padma Vijaya's Samarāditya-Kevalī-Rās

- Muni Rajhans Vijay

Samaraicca-Kahā written by Haribhadrāsūnīśvara (8th century) is a celebrated work of tales that has attracted many scholars to work upon it. (Its Gujarati translation was done by Hemasāgaraūri in 1966)

Pradyumnasūri of the 14th century, Digambara Brahma Jinadāsa (1520 v.s.), Padmasāgarajī of the 1650 v.s., and Kṣamā Kalyāṇajī of the 1839 v.s. are some of the writers to have worked upon the **Samaraicca Kahā**.

In this tradition Padmavijayajī Mahārāja of the 2000 v.s. has written Samarāditya Kevalī Rās. He was a disciple of Uttamavijayajī in the lineage of Hiravijayasūnīśvarajī, who is said to have enlightened the Mogul Emperor Akabara. Padmavijayajī has composed about fifty-five thousand verses out of which 86 have been so far published.

Padmavijayajī has written a number of works in Gujarati, out of which Samarāditya Kevalī Rās is significant. The author commenced writing in 1839 v.s. on the third day of the black fortnight of the Aśvin month and completed in 1842 v.s. in Vasantapañcami.

The **Rās** has been edited and published in 1842 v.s. on the basis of a manuscript in the L.D. Institute of Indology.

Samarāditya portrays nine births (of a mortal) in nine divisions. There are in all 199 **Dhāl** (a mode of singing) in which **Rās** is composed.

The original **Samaraicca Kaha** being in Prakrit was out of reach for a majority of the people. So the author recast it into Gujarati in order to make it accessible to a wider section of the public. He added a versified musical form also to it.

In his composition he employed the Deśī - a folksong mode of singing. The mode of singing being familiar to the people will ring in their ears and only words would have to be substituted. It may be noted that, on account of this feasibility in the Jaina literature of those times, a vast body of literature of this type has proliferated.

When we take into consideration the fact that this work has been written by a person who has relinquished the world since childhood and yet possessed a deep knowledge of the Deśīs and folksongs and even of classical music, we are astonished.

As stated above, the poet of this **Rās** has utilised in all 199 **Dhāl**, a mode of singing. The poet has not repeated a single deśī excepting two or three **Dhāls**. viz.

(i)	ā chhe, lāl,	deśī employed twice
(ii)	ekaviśānī	" " "
(iii)	copaini	" " thrice.

Some of these deśīs consist of the Vedic, folk-songs and even Jaina deśīs. Language wise there are Gujarati, Rajasthani, Vraj and other Hindi languages deśīs.

Since fifteenth century, Rās form has been quite popular in old Gujarati literature. The Rās form used to be cast into a **Dhāl**. At the beginning of such a **Dhāl**, there would be an indication as to the mode of singing according to the prevalent **deśī**. Though composed in the same metre of **mātrāmela**, it could be sung in different deśīs. At times metre and classical rāg also would be indicated.

Let us illustrate :

copai	(copai metre)
truṭak'	(troṭaka metre)
dhamāl	(rāg)
goḍi	(rāg)

bangālo	(rāg)
māru	(rāg)
rāmagiri	(rāg)
aḍhiyānī	(deśī)
ekviśānī	(deśī)
kaḍakhānī	(deśī)
candrāulānī	(deśī of dhruvākhyāna)
candalīyānī	(deśī)
jogisar celānī	(deśī)
zunmakhadānī	(deśī)
dhaṇara ḍholānī	(deśī)
narāyaṇānī	(deśī)
pārdhiyānī	(deśī)
fatemalānī	(deśī)
baṭauni	(deśī)
bhaṇanīnī	(deśī)
mākhinā gītānī	(deśī)
lalanānī	(deśī)
lālanānī	(deśī)
māruṇīnī	(deśī)
sūrati mahinānī	(deśī)
hamcadīnī	(deśī)
hāndānī	(deśī)
khambhātī	(deśī)

During the five hundred years from fifteenth to nineteenth century, there might have been thousands of such songs in vogue. An Jaina poets have utilized those popular songs' **tarja** in their compositions by noting the first line or a refrain of those popular songs. In this way we are enabled to have a glimpse the richness of the songs. Sometime a deśī used to be named after a metre or a work. In this way the lines or refrains which have been preserved are noteworthy even from the point of view of poetry. As noted above, these lines include the languages of Rajasthani

Punjab and Vraj. These lines may also serve as recognition-tags, as in the following :

‘ ai pritamśun ekwār , saluṇi bolo ho ’
‘ āj ānand thayo , premanān vādal varsyān,
dahādo sohilo ’
‘ āvo hari lāsariyāvālā ’
‘ Odhav mādhanavane kahejo ’
‘ kahān avoji orā re, kahun ek vātaldī ’

These lines preserve the rare remnants of the folksongs of those days and hence very valuable. These deśis are significant from the historical point of view also.

Some of the folksongs, **garbā**, **rās** can be traced to these lines and accordingly we can get an idea about their age.

If a tradition of singing these deśis is maintained, then it should be recorded and studied, as their essence lies in its being lyrical. Similar is the case with its classical rāg which was mentioned at times. Deśis also used to be cast in classical rāg. To cite a few instances

pāsaji ho aho mere lalanā , division 5 Dhal 2
This is sung in Dhamāla rāg also.

be karjodi tām re bhadra vinve, division 5 Dhal 9
This deśi is also sung in gauḍi rāg.

One more thing to be noted about this rāg or deśi is that they are not moulded into any rāg or deśi without any rhyme or reason. Propriety of the occasion is always kept in view. As we know, Śikhariṇī and vasantatilakā are appropriate for devotional compositions, or mandākrāntā is fit for the message-theme, or upajāti or āryā is fit to be the vehicle for descriptive theme or vasantatilakā is suitable for love-in-separation. The same view is kept in the classical music also. If there is a description of battle, kadakhāni deśi is suitable as in the fifth division, 19th Dhāl.

So these deśis are to be preserved at any cost and would be academic crime if they are substituted with some modern cheap filmi song-lines (as is being done sometime).

So the importance of these deśis can hardly be over-stressed.

The writer has profited from the following earlier writing on Deśis :

Jain Gurjara Kavio. M. D. Deshai. Revised ed. by Jayant Kothari. Vol. 8, 1997.

Prachin Gujarāti Chando. R. V. Pathak. 1948.

Brhat Pingal. R. V. Pathak. 1955.

Gujarāti Sāhitya-no Itihas. Vol. 2.

Deśio-ni Sūci. Niranjana Vora.

(Translated from Gujarati by Dr. Vijaya Pandya)

Notes on a few words from Bollée's Glossary to पिंडनिज्जुत्ति and ओहनिज्जुत्ति

H.C. Bhayani

1. इट्टग PN 461, 466, 472 (इट्टागा).

Commentary : सेवकिका. It means a sweet prepared from macaroni. H. सेवई (सेवकिका is Sanskritization of सेवई), Guj. शेव, सेव 'macaroni' ; Guj. सेवैयो 'a sweet-ball of सेव'. PSM. Ds. give the correct meaning. This has nothing to do with इट्टगा 'brick', CDIAL 1600 referred to by Bollée.

2. इड्डुर 'body of a cart', On. 478 ; OBh. 253 Commentary : गन्ध्याः संबन्धी.

There seems to be difference of opinion about the meaning.

- (1) A big vessel used as cover over cooked food ; a lid.
(2) Some part (e.g. body) of a cart. (DS.) (PSM. wrongly गाडी).

In Haribhadra's 'Dhūrtākhyāna' occurs सगडस्स ईदरो :

फालाविआ य रण्णा पुट्टे दिट्ठो अ अयगरो विउलो ।

सगडस्स ईदरो विव खोडी विव महिअले पडिओ ॥ (२, १९)

'The king got (the crane) cut open. He saw a huge boa in its belly, which fell on the ground like the body of a cart or a big, heavy log of wood'.

इड्डुर and ईदर are scribal variants of the same word. ('Dhūrtākhyāna' ed. by Jinavijaya Muni. SJG. No. 19, 1994.).

3. उक्केर. In मूसग-रय -उक्केर.

Sk. उत्किरति 'dugs out'. उत्केरयति do. (CDIAL 1723).

Noun उत्केर, Pk. उक्केर. So मूसग-रय-उक्केर means 'heap of earth dug out by mice'. Guj. उकेरो 'heap of earth dug out

by white-ants, rats etc.'). Hence it is unnecessary to derive Pk. उक्केर from Sk. उत्कर influenced by उत्केरयति (CDIAL 1710).

4. ओभट्ट. In अणोभट्ट (ON 148) = अप्रार्थित (Com.). ओभासिय ON 615 = प्रार्थित (Com.). PSM. ओभास्=याच् (hence ओभासिय, ओभासण), ओहास् (ओहासिय, ओहासण). DS. ओभट्ट=प्रार्थित. DN I 153 ओहट्ट=हास, Pi. § 155, 564 = * अपहस्त, अपहसित is different.

Probably the forms should have been आभट्ट, आभासिय etc. Compare आभट्ट, आभास् in 'Vasudevahimṇḍi :- majjhimakhamṇḍa' (word index).

5. ओमंथिय. ON 390. Commentary अधोमुखी. In 'Bṛhatkalpa-bhāṣya' also अवाङ्मुखीकृत (Com.). In view of ओमत्थ etc., the source word is most probably * अवमस्त / अवमस्तित. Compare अवमूर्ध (CDIAL 804), Pk. अवहत्थिय (from अपहस्तित). ओमंथिय is the result of nasalization due to म् and by reinterpretation was connected with मन्थ्.
6. करडुय-भत्त. PN 464 (निशीथभाष्य, ४४४२). Commentary : मृतक-भोजनं मासिकादि. (मासिकादि. It means 'the ceremonial feast given as a part of the Śrāddha performed a month, six months, a year etc. after the death of a person'). Guj. मासीसो, मासियो 'Śrāddha performed after a month'. DS. has noted करड (=श्राद्धविशेष) (निशीथ-भाष्य, ३४८३); करडयभत्त (=मृतभोज, श्राद्धविशेष) (आवश्यक-चूर्णि, p.335); करडय-भत्त (=मृतभोज), (PN 464); करेडुय-भत्त (=मृतभोज, वणिय-कुले मयकिच्चं) (निचू. ३, पृ. ४२८). मृतभोज would mean primarily 'ceremonial feast given ten days or so after the death of a person.'

Now the word कार्डय and its derivatives are known from Prakrit literature and from NIA languages. In the 'ākhyāṇaka-maṇi-kośa-vṛtti' we get कार्डय in the sense of मृतभोज : तो भणइ देवदत्ता— 'वेणिय-परंपरागया एसा किं अम्मो किज्जिसइ रिद्धि कार्डए तुज्झ ?' ()

'Thereupon says Devadattā, 'This our wealth, O mother, which has come to us through a tradition of many generations — is it to be used just for your funeral ritual feast ?'

In the index of Deśya words कार्डय is duly glossed as मृतभोजन and reference is given in Hindi and Gujarati words (regarding which see further below.)

In the list of short-lived pleasures given in the 'Varṇakasamuccaya' (mostly in Old Gujarati) we find the expression कारयनउ भाग 'the share of the posthumous ritual feast') (p. 127, l. 22).

Mod. Guj. कारडुं (dialectally कायडुं), H. करट 'Śrāddha performed on the eleventh day' derive from the earlier कार्ड.

If we assume * करट as OIA. form corresponding to Pk. करड then its Vṛddhi derivative कारट would develop as कार्ड.

करडुय, करेडुय can be explained as scribal misreadings.

(Ākhyāṇakamanikośa-vṛtti ed. Muni Punyavijaya, 1962. Deśi Śabdakośa ed. I - Muni Dulaharaja, 1988.

Varṇaka-samuccaya Part-I, ed. B. J. Sandesara, 1956.

Gujarātī Bhāṣā-no Laghu Vyutpatti-kośa by H. C. Bhayani, 1994, p. 218.)

7. कवोड. PN. 217, 291. Although derived from Sk. कपोत it is not the result of the change of त to ड similar to the

instances given in Pischel § 218. It is to be explained as Sk. कपोत > Pk. कवोअ, enlarged with the pleonastic suffix ड, it becomes *कवोअड and hence कवोड.

8. कुम्भारि. OBh 90. The word खट्टिका in the commentary is Pk. खट्टिक, खट्टिअ (PSM.) Guj. खाटकी 'butcher'.
9. कौटलय. OBh 221. PSM and DK have noted कुंटल, कौटल / कौटलय, कुंटलविटल and कौटलवैटल with the sense मन्त्र-तन्त्र का प्रयोग, जादू-येना. Haribhadra has rendered it as कार्मण-वशीकरणादि. Correspondingly Gujarati has कामण-टूमण.
10. गिद्धावरिंखि. PN. 471. 'Crawling like a vulture ; sitted on haunches and proceeding by hopping like a vulture. Commentary : गृध्र इव उत्कटको रिद्धन् याति. रिद्ध् 'to crawl'. CDIAL 10735. उत्कटक in the commentary is to be emended as उत्कुटुक, Pk. उकुडुय . Guj. ऊकडु, CDIAL 1726. I agree with the emendation गिद्धु व्व रिंखि for गिद्धावरिंखि suggested in PSM.
11. घंघसाला. ON 640. Commentary अनाथमंडप. Haribhadra : वातायनादि-रहिताः अतिरिक्ता वसही कप्पडिग-सेविया य (=modern धर्मशाला ; कप्पडिग 'a wandering begger'. With घंघ=गृह (DN 2, 105) compare Guj. घंघोलियुं 'a small, mean hut ; a toy house'.
12. छब्बग PN. 278 ; ON 560. Commentary वंश-पिटक . Gujarati छाब, छाबडी, छाबडुं .
13. जोवण. In आउज्जोवण (ओघभा ९०). Sk. योजन > Pk. जोअण > जोवण. Pichel is wrong in rejecting Goldschmidt's view

(KZ. 112, note 1) that in Pk. जूव, धोव, रोवइ etc. व is interpolated between उ/ ओ and अ to prevent hiatus (§ 230, note 2). That tendency has become stronger in Apabhramśa (Paumacariu I, Introduction, p. 58, § 31).

योक्त्रिज्यंते 'are yoked' is a hybrid from — a cross between Sk. योक्त्र्यन्ते (from the denominative from योक्त्र) and Pk.* जोत्रिज्जंते (compare Guj. जोतरखुं 'to yoke' from Sk. योक्त्र, Pk * जोत्र and other NIA derivatives under CDIAL 10524 योक्त्रयति).

14. झंख् . PN. 286. Shriyan 986. Five occurrences of झंख्/ झख् with आलु/ अलीउ from Old Guj. texts of 12th to 16th cent. I had noted in a Gujarati paper that was later, included in my collection 'Anuśilano', 1965 (pp. 109.110).
15. डगल / डगलग. PN. 15,37. ON 313. Commentary : पक्वेष्टिका-खण्ड ; DS. लघु-पाषाण. फल का छोटा और विषम गोल टुकड़ा (Niśitha 15,17); अर्ध (Ni.cu.3, p. 482). Guj. डगळुं 'a piece cut out or broken from fruit, wood, wall etc.'
16. डोय. PN. 250. Commentary : बृहद्दारुहस्तः, महाश्चट्टुकः 'a big wooden laddle'. Guj. डोयो. With दारुहस्त compare Guj. तवेथो, ताविपो (Sk. ताप-हस्तक). 'large spoon with flat part at one end and long handle used to stir etc. in frying'. चट्टुक = Guj. चाटवो. CDIAL 4575.
17. पुरोहड. ON 624. Commentary : अग्रद्वार . 'Bṛāhatkalpa-bhāśya' : wrongly गृहपश्चाद्-भाग , confusing पुरोहड with परोहड. From पुरोहड is derived Old Guj. पोहहडं (c.1400 A.C.), परोहड (1512), Mod. Guj. परोह, परोहियुं 'early dawn' (= front part of the day). Turner wrongly connects Guj.

परोढ with Sk. प्रभात (CDIAL 8707) or Sk. प्ररोह (CDIAL 8747), and doubtfully connects हड with Pk. घर. परोहड derives from Pk. पडोहर (through metathesis) = गृहपश्चाद्भागः. Pk. पडोहर derives from *परोहर, through dissimilation : *परोहर < पर+ओहर < Sk. पर+उपगृह (Bhayani, *Laghu-vyutpatti-kos'*, 1994, p. 135, 227 ; also *S'abda-prayogo-ni pagdaṇḍi par*, 1995, p. 50).

18. रूय 'cotton' ON 382, 383, 390. The form रूव is due to interpolation of व between रू and अ. रूय is Sanskritized as रूत in the commentaries. From रूय is derived Guj. रू 'cotton' CDIAL 10798. रूत-पटल in the commentary means 'cotton-padding'.

Some sporadic notes on the **Bṛhaddesī**

H. C. Bhayani

1. **Travaṇā**

The fourth chapter of the **Bṛhaddesī**⁽¹⁾ (=BD.) describes Bhāṣhās according to Yāṣṭika. There the first Bhāṣā of the Ṭakka-rāga is called Travaṇā (BD.2, 132, v.16; p. 138, v. 39). Similarly the ninth Bhāṣā of the Pañcama-rāga is called Trāvaṇī (p.134, v.28; p. 164, 100-101) and it is called **deśa-sambhava** (v-101). In the Notes (virmarśa) the editors have observed that **trāvaṇa** or **travaṇa** is not known as a geographical name.

In Rājaśekhara's **Kāvya-mīmāṃsā** (first half of the tenth century), Travaṇa occurs twice as the name of a country. In the list of the countries in the Western region of India is mentioned Travaṇa along with Surāṣṭra, Daśeraka, Bhṛgukaccha, Kaccha, Ānarta, Arbuda etc. (ch. 17, p. 233). Again in the seventh chapter while describing the regional characteristics of poetry-recitation it is said that the poets of Surāṣṭra, Travaṇa and allied regions recite even Sanskrit poetry with a touch of Apabhraṃśa. Accordingly Travaṇa was the name of a country in the west in the vicinity of Surāṣṭra, Kaccha, etc. It was possibly in Rajasthan.

2. **Harṣapūrī**

The third Bhāṣā of the Mālavakaiśika Rāga is called Harṣapūrī (BD. 2, p. 150, v. 65). The editors say that Harṣapūra is not known as a geographical name (p. 311, note 25).

Harṣapura was known as a city and an administrative province in Gujarat during the Cālukya period. It is mentioned in a copperplate grant (dated 910-911 A.C.) of the period of the Rāṣṭrakūṭa king. Kṛṣṇa-II. There the province is called **harṣapura-ardhāṣṭama-śāta** (i.e. Harṣapura-750). It is identified with Harsol in the Sabarkantha district of the present-day Gujarat. In the form **harṣapūra** the vowel is lengthened metri

1. श्रीमतङ्गमुनिप्रणीता बृहद्देशी. Ed P.L. Shrivastava. Part I. 1992; part 2, 1996.

causa.

(See 'Gujarāt no Rajkīy ane Sāṃskṛtik Itihās', part 1, ed. R. C. Parikh, H.G. Shastri, 1972, p. 374).

3. Sātavāhanikā

The second Bhāṣā of the Kakubha Rāga is called Sātavāhanikā (BD.2, p. 134, v.23 ; the ms. reading is **sālavāhanikā**) or **Sātavāhinī** (p.154, v.74 ; to be emended as **sātavahani**).

The name derives from the name of the royal poet Sātavāhana (Pk. **sālavāhana**, **sālāhana**), the famous literary figure and author of the Prakrit anthology **Gāhākosa** or **Gahāsattasāi**, who ruled at Pratiṣṭhāna (modern Paithan in Maharashtra) during the first or second century of the Christian era.

In the Prakrit section of the **Siddhahema-sābdānuśāsana**, Hemacandra, while connecting Pk. **sālavāhana**, **sātāhana** with Sk. **sātavāhana**, has given **sālahaṇī bhāṣā** as an illustration of the occurrence of the form **sālāhana**. It is quite tempting to connect this with the Sātavāhanikā Bhāṣā of BD. In that case **bhāṣā** in Hemacandra's illustration (which is most probably taken over from some earlier source) does not mean 'language', but a type of Grāmarāgas.

4. Ambāherī

The twelfth Bhāṣā of the Ṭakka Rāga is called Ambāherī (BD.2, p. 132, v.19; the ms. reading here is **ambāhīrī** ; p. 144, v.54). The editors have observed (p.310, note 20) that Ambāhera is not known to be a geographical name. They suggest the connection of that term with Ambara, modern Amer near Jaipur in Rajasthan.

Now it is obvious that some of the names of the Bhāṣās do not have any connection with a geographical place-name, e.g. Lalitā, Kolāhali, Madhuri, Vesari etc.

The word **ammāhīraya** occurs in the sense of 'lullaby' in Apabhraṃśa poems of 9th and 10th century A.C.⁽²⁾. For example in the description of a cowherds settlement it is said :

कत्थइ डिभउ परियंदिज्जइह, अम्माहीरउ गेउ झुणिज्जउ ।

(Svayambhu's **Paumacariya**, 24, 13,8)

'In some places a lullaby song is being sung while rocking the child (in a cradle)'. In the same poet's **Harivaṃsapurāṇa**, Yaśodā is described in the following lines as rocking the child Kṛṣṇa in the cradle (**hallaru**, Guj. **hālardū**) and sing a lullaby :

मेहरि अम्माहीरण, परियंदइ हल्लरु । (5,1,9)

In Puṣpadanta's **Mahāpurāṇa** child Rṣabha is described in the following line as being rocked in a cradle while a sweet lullaby is being sung :

परियंदइ अम्माहीरण, सोवंतउ कु-वि सुइहारण । (4,4,13)

There, some initial lines of the lullaby are also given. Accordingly, it is suggested that Ambāhīri as the name of Bhāṣā (which as a class being related to the Grāmarāgas) may be the same as Ap. **ammāhīraya** 'lullaby'. **ambāherī** is called **deśyākhyā** in BD. That qualifier can be also interpreted as 'the name of which is based on / derives from a regional dialect'.

Incidentally, Ap. **ammāhīraya** can be derived from **ammā** 'mummy' + **hīraya** 'diamond'. In the lullabies that were sung the child would have been addressed or referred to as 'O you mine - your mummy's diamond'. Hence a lullaby came to be called **ammāhīraya**.

2. See my paper in Gujarati, '*hālardū, pāṇṇū* in Apabhraṃśa literature', published in 1970 and later included in my collection *Śabdapariśilan* (1973), pp. 101-106.

5. Vesara

BD. states that according to Durgasakti, Rāgas themselves are known as Vesara. (BD.2, p. 108). According to the editors Rāga is another name of Vesarā Giti.

Again BD. has cited Durgasakti to explain the term Vesara. According to the latter Vesara is an alternative form of Vegasara. Vegasara is so called because **svaraś** move with speed (**vegasara**) (p. 108). But a little further on p. 116, it is said that Vesaras are so called because the speed of **svaras** is seen in them (i.e. it is an alternative form of **vega-svara**). Editors have noted that the usual meaning of Sk. **vesara** is 'mule', and that Monier Williams' Sanskrit-English dictionary has given **vegasara** also with the same meaning. Now **vegasara** is attested considerably later than **vesara** (from the **Kathāsaritsāgara** and from Hemcandra's **Abhidhāna-cintāmaṇi** (which gives **vesara**, **vegasara** and **aśvatara** as synonyms). Most probably **vegasara** is a later creation to explain **vesara** etymologically. Sk. **vegasara** 'moving speedily' would become **veasara** in Prakrit and later **vesara**. So working backwardly **vegasara** was formed. This attempt to provide **vesara** with artificial etymology to match with its meaning is evident from the BD. passages referred to above which once equate **vesara** with **vegasara** and second time with **vegasvara**. **vesara** 'mule' is a hybrid animal. Whether it implies that Vesarā Giti was called so because of a mixture of two types in its structure is for the musicologists to tell.

6. deśī

In BD. 1, 2 the word **deśī** qualifies **dhvani** (m.). In 1,16 it qualifies **mārga** (m.). In 5,346 it qualifies **rāga** (m.). Elsewhere it qualifies **nṛtta** (n.), **śabda** (m.), **nāman** (n.) etc.

Formally **deśī** is feminine. At BD. 1,14 it is said :

गीयते याऽनुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते ।

(Here **deśī** is modified as **deśī** to suit the metre).

The title **brhaddesī** means 'the great work on **desī rāgas**'.

How to account for the feminine form **desī** in all these usages ? It is of course derived from **deśa** 'region'. Adjectives formed from **deśa** are **deśya**, **deśīya**: The form **desī** functioning as an adjective is evidently a changed form of **deśya**. In several Sanskrit words in later usage we find that their final *-ya* changes to *-ī*, under the influence of Prakrit. Note the following instances (noted in MW.) :

औचिती < औचित्य, चातुरी < चातुर्य, माधुरी < माधुर्य, वैचित्री < वैचित्र्य, वैदग्धी < वैदग्ध्य, वैदुषी < वैदुष्य.

(See H. C. Bhayani, 'Etymological Notes', *Berlines Indologisehe Studies*, 8, 1995, p.9)

These forms are attested from comparatively late Sanskrit texts. So also the word **desī**. The explanation of the term **vesara** as **vegasara** or **vegasvara**, the place-name base of the **bhāṣās travaṇā** and **harṣapuriyā**, the use of the form **desī** indicate linguistically rather a late date for BD. So also the term **ambāherī** in the section taken over from Yāṣṭika's work.

Notes on some Prakrit words

H C Bhayani

Pk तुप्प 'besmeared', 'ghee', चुप्प 'greasy'

1. Under 'Deśīnamālā' 5.22 Hemacandra has noted Pk. तुप्प for which he has given, besides others, two meaning - equivalents in Sk.: म्रक्षित 'besmeared' and स्निग्ध 'greasy'.

In Hāla's Gāhākosa तुप्प occurs thrice. In verse no. 22 in the compound expression वण्ण-घिअ-तुप्प-मुहिँ for which there is a variant reading वण्ण-घिअ-लित्त-मुहिँ. In verse no. 520 also we have वण्ण-घिअ-तुप्प-मुहि. In verse no. 289 occurs तुप्पाणणा which is rendered by a commentator as घृतलिसानना. In Bhuvanapāla's recension we have तुप्पालया for तुप्पाणणा, rendered as घृतलिसालका in the commentary.

In the Jain Āgama 'Daśāśrutaskandha' (8122) occurs तुप्पग 'whose ends are bemeared with oil.'

In Hemacandra's Siddhahema grammar अंकोल्ल-तेल्ल-तुप्प 'bemeared with the oil of Aṅkoṣṭha' is cited in the commentary on 8-1-200.

In the 'Deśi Śabda Kośa' तुप्पित = म्रक्षित from 'Anuyogadvāra-cūrṇi' and तुप्पिय = स्निग्ध from 'Vipākas'ruta' are noted.

In the 'Gāhākosa' occurs the denominative तुप्पइय (with variants तुप्पविअ, तुप्पलिअ) 'besmeared with ghee' in verse 529.

In 'Setubandha' (15,38) तुप्प is used in the sense of 'ghee'. Past passive participle उत्तुप्पिय 'besmeared' of the verb formed from तुप्प occurs in Jain Āgamika texts. For example : सेद-आयत-णेहुत्तुप्पिय-किलिन्न-गत ('Praśnavyāñkarāṇa', chapter 3, in the description of thieves) 'having limbs drenched and besmeared with oil emitted from perspiration'. With उत्तुप्पिय we

can compare उद्धूलिय (from धूली), उद्धूविय (from धूव) etc. See Bhayani, Some Aspects of Deśya Prakrit, 1992, pp. 72, 77. For NIA derivatives from तुप्प see CDIAL 5864.

2. Under 'Deśināmamālā' 3,15 चुप्प is noted with the meaning स्निग्ध 'greasy'. At 'Siddhahema' 8,1 the verb चोप्पड् is noted as synonymous with Sk. म्रक्ष् . चोप्पडिय etc. occur frequently in Prakrit literature in the sense of 'besmeared with grease'. For NIA derivatives see CDIAL 4865 (चुप्प / चोप्प). चोपड occurs in the sense of 'a greasy substance like oil, ghee etc.' in NIA languages.

3. From Sk. म्रक्ष् , Pk. मक्ख् 'to besmear' is derived H. मक्खन, G. माखण 'butter' etc. See CDIAL 10378.

4. If like चोप्पड् and म्रक्ष् we take तुप्प् as primarily meaning 'to besmear', then तुप्प and तुप्पिय 'besmeared' can be regarded as formed like फुट्ट and फुट्टिय, तुट्ट and तुट्टिय etc. and तुप्पव् from तुप्प as a denominative with तुप्पविअ as past passive participle. Later semantic development as 'besmearing', 'grease', 'ghee' can account for तुप्प / तूप 'ghee'. Turner indicates that तुप्प and चुप्प are related. In a few Prakrit words we find palatal consonants (*c, j*) taking the place of dentals (*t, d*) or conversely *t* for *c* and *d* for *j*. See Pischel's Comparative Grammar of Prakrit Languages, 215, 216. We can compare चिट्ठइ and तिष्ठति, चुच्छ and तुच्छ with चुप्प and तुप्प. Or alternatively regard चुप्प as prior.

* The present discussion of तुप्प् is a considerably expanded version of a short note on उत्तुप्पिय that was included in my paper 'तीन अर्धमागधी शब्दों की कथा' in 'Muni Sri Hajarimal Smṛti-Grantha'. 1965. pp. 771-772 ; reprinted in my collection 'Studies in Deśya Prakrit'. 1988. pp. 192-194.

In view of the variant घिअ-लित्त for घिअ-तुप्प and the citation अंकोल्ल-तेल्ल-तुप्प in the 'Siddhahema', I find untenable Tieken's view that in verse 20 तुप्प means धृत (i.e. घिअ-तुप्प is a compound of two synonyms) and that the meaning म्रक्षित is based on a misunderstanding (Herman Tieken, 'Hāla's Sattasāi as a source of pseudo-Deśi words', Bulletin D'etudes Indiennes, 10, 1992. p. 235).

Pk. परिकट्टलिय

In PSM. this word is noted from Piṇḍanirsyukti 239 with the sense 'एकत्र पिण्डीकृत'. But Bollée has referred to परिकट्टलिय (should it be originally परिकट्टलिय ?) from Ratnacandra's dictionary and has pointed to the occurrence of परिपिण्डिय in the same sense (p. 466, 495). So परिकट्टलिय is a wrong form. It derives from Sk. परिकृष्ट, Pk. परिकट्ट.

Reference Works

Materials for an edition and study of the Piṇḍa and Oha-nijjuttis of the Śvetambarā Jain Tradition. Vol II text and glossary. Willem B. Bollée. 1994.

Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. R. L. Turner.

Pāiasaddamahāṇavo. H. Sheth.

Deśi Śabdakośa . Dulaharaja.

Abbreviations

CDIAL - Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages.

DS. - Deśi Śabdakośa

ON. - Oghanijjutti

PM. - Piṇḍanijjutti

PSM. - Pāiasaddamahāṇavo.

સંશોધન-સમાચાર : મેરુતુંગ-બાલાવબોધ-વ્યાકરણ

નારાયણ મ. કંસારા

વિ.સં. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૧ દરમિયાન હયાતિ ધરાવી ગયેલ અંચલગચ્છીય આચાર્યશ્રીમેરુતુંગસૂરિ એક બહુશ્રુત વિદ્વાન અને ગ્રંથકાર હતા. એમણે કામદેવચરિત્ર, સંભવનાથચરિત્ર, જૈનમેઘદૂત, ષડ્દર્શનનિર્ણય, જેસાજીપ્રબંધ, નાભિવંશમહાકાવ્ય વગેરે ત્રીસેક ગ્રંથો રચ્યા છે. એમાંનો એક ગ્રંથ ‘મેરુતુંગ-બાલાવબોધ-વ્યાકરણ’ છે.

આ ગ્રંથના સંપાદનની કામગિરી બે એક વર્ષ પૂર્વે અંચલગચ્છીય આચાર્ય શ્રી કલાપ્રભસૂરિજી દ્વારા મને સોંપવામાં આવી હતી. ‘બુદ્ધિસાગરવ્યાકરણ’ના કાર્યમાં વચ્ચે થોડોક અવકાશ મળ્યો ત્યારે તેની સાથે સાથે આ કાર્ય આરંભીને એ ૧૯૯૬ના ડીસેમ્બરમાં પૂર્ણ થયેલું. અત્યારે એ ગ્રંથનું છપાઇકામ ચાલુ છે અને છ એક માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આ બધી કામગિરીનું સંચાલન આચાર્યશ્રી દ્વારા થઈ રહ્યું છે.

‘મેરુતુંગવ્યાકરણ’ વિષે ‘સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્ર’ના ઇતિહાસોમાં ખાસ કોઈ માહિતી મળતી નથી. એનું કારણ એ છે કે આ વ્યાકરણ મૂળે ‘કાતંત્રવૃત્તિ’ના સ્વરૂપનું છે, તેથી એ કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ હોવાનું પ્રસિદ્ધ નથી. તેની જે ચાર હસ્તપ્રતો મળી છે તેમાં ‘બાલવબોધવૃત્તિ’, ‘કૃત્સૂત્રવૃત્તિ-બાલાવબોધ’, ‘કાતંત્ર બાલવબોધવૃત્તિ’ અને ‘કાતંત્ર વ્યાકરણ બાલવબોધવૃત્તિ સહ’ આવાં જ ગ્રંથ નામો છે.

આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિએ પોતે પણ કોઈ સ્વતંત્ર રચના કર્યાના દાવો કર્યો નથી. ઉલ્ટું એમણે તો ગ્રંથના આરંભે બીજા મંગલશ્લોકમાં જ ત્રીજા-ચોથા ચરણોમાં “કાતન્ત્રસ્ય પ્રવક્ષ્યામિ વ્યાખ્યાનં શાર્વર્મિકમ્ ॥ ૨ ॥” એમ કહી દીધું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ રચના પાછળ એમનો ઉદ્દેશ પોતાના શિષ્યસમૂહને સરલતાથી સંસ્કૃતના જાણકાર બનાવવાનો અને - ‘બાલાવબોધ’નો જ હતો.

છતાં ‘મેરુતુંગ-બાલવબોધ-વ્યાકરણ’ એ સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગણાવવાની પાત્રતા

ધરાવે છે કારણ કે આચાર્યશ્રીએ પોતાના જમાનામાં પોતાના વિહારક્ષેત્ર મારવાડમાં પ્રચલિત કાતંત્ર વ્યાકરણ તથા તેના ઉપરની દુર્ગવૃત્તિ તથા સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનના પાંચમા અધ્યાયનાં અમુક ચૂંટેલાં સૂત્રો તથા તેમના ઉપરની બૃહદ્વૃત્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની શાર્વર્મિક કાતંત્રની 'બાલાવબોધવૃત્તિ' તથા આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના અમુક પસંદ કરેલાં સૂત્રોમાં અનુવૃત્તિની આવશ્યકતા મુજબ જરૂરી ફેરફાર કરીને નવેસરથી પોતાનાં કૃત્સૂત્રો મઠારી તથા તેના ઉપર પળ બાલાવબોધ સ્વરૂપની વૃત્તિની રચના કરીને પોતાના આ 'મેરુતુંગ-બાલાવબોધ-વ્યાકરણ' તરીકે ઓઢાવા લાયક વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં કુલ મઢીને ૧૦૭૧ સૂત્રો છે અને તેના ઉપર આચાર્યની 'બાલાવબોધવૃત્તિ' છે. આ સૂત્રો ચાર અધ્યાયમાં વહેંચાયેલાં છે અને દરેક અધ્યાય અમુક સંખ્યાના પાદોમાં વહેંચાયેલો છે. પાદ સંખ્યા ચાર જ હોય તેવો નિયમ અહીં નથી. પ્રથમ અધ્યાયમાં પાંચ પાદ, બીજામાં છ પાદ, ત્રીજામાં આઠ પાદ અને ચોથામાં છ પાદ છે. એ રીતે આ 'મેરુતુંગ-બાલાવબોધ-વ્યાકરણ' ચતુરધ્યાયી કે પચ્વીસપાદી વ્યાકરણ ગ્રંથ છે.

વર્ષાનું આગમન

હ. ભાયાણી

વર્ષાના આગમને

મેઘો ઉપર ચડી આવ્યા છે -

ગર્જતા, ક્વચિત મંદ્ર ધ્વનિ કરતા, વિજળીનાં ફલ્કારાવાળા જલ્લિબિંદુ
ટપકાવતા ;

કેટલાક કેશ, ચંપો, શણ, કુરંટક (પીઢો કાંટાસેરિઓ), સર્ષપ,
પદ્મપરાગનો વાન ધરતા (નીલ) ;

કેટલાક લાખનો રસ, કિંશુક, જાસુદ, બંધુજીવક (બપોરિયો). ઝૂંચી
જાતનો હીંગલોક, ચંદનનો રસ, ઘેટા અને સસલાનું રુધિર, ઇંદ્રગોપ -
એનો વાન ધરતા (રક્ત) ;

મયૂર, ગઢી, પોષ્ટ અને ચાસ પક્ષીનાં પીછાં, ભ્રમરની પાંખ, પ્રિયંગુ,
નીલોત્પલ, તરત ઝીલેલું શિરીષપુષ્પ-એનો વાન ધરતા (હરિત-નીલ) ;

કેટલાક આંજળ, ભૂંગ, અરિષ્ટરત્ન, મહિષ - એનો ફન ધરતા (શ્યામ);
પવનવેગે વિશાળ ગગનમાં ચપલતાથી ગતિ કરતા ;

ઉપરાઉપર ત્વરિત નિર્મલ જલ્લધારા વરસાવતા-જે પ્રચંડ પવનવેગે ચોતરફ
ફેલાતી હતી ;

ધારાપાતે ધરાતલને શીતલ કરતા, અને ધરાને હરિયાળીની કાંચલી
પહેરાવતા.

વૃક્ષરાજિ નવપલ્લવિત બની છે ;

વલ્લી-વિતાન પ્રસર્યાં છે ; ઝૂંચાળવાળા પ્રદેશો રમણીય દીસે છે ;

પહાડના શિખરો અને ઢોળાવો પરથી ઝરણાં દડી રહ્યાં છે ;

ગિરિનદીઓમાં ડહોલું જલ્લવેગે વહી રહ્યું છે અને તેમાં ફીણના
ગોટા દોડે છે ;

ઉપવનો સર્જ, અર્જુન, કદંબ, કુટ્જ, શિલીઘ્રની સુગંધે મધમગ્ન છે

મેઘગર્જનાથી હૃષ્ટુષ્ટ મયૂરો મુક્ત કંઠે કેકારવ કરતા, ઋતુબહે મત્ત
 થઈને ઢેલોની સાથે નૃત્ય કરે છે ;
 કોકિલોનો ટહુકાર પ્રસરે છે ;
 ઇંદ્રગોપ સરકી રહ્ય છે ;
 દેડકા ડળકે છે ;
 પુષ્પમધુના પાને મત્ત, લોલ ભ્રમર-ભ્રમરીઓ ટોળે વઢી ઉદ્યાનોમાં ગુંજન
 કરે છે ;
 ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાનું તેજ શ્યામ મેઘોને લીધે ઢંકાઈ ગયું છે ;
 ગગને મેઘધનુષ્યનો પટ્ટ પહેર્યો છે ;
 ઝડતી બગલીઓની હારોથી મેઘો શોભી રહ્યા છે ;
 કારંડ, ચક્રવાક, કલહંસ ઉત્કંઠિત બન્યા છે.

(જૈન આગમ 'જ્ઞાતાધર્મકથા', પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાંનું વર્ષાવર્ણન)
 અનુવાદ - હ. ભાયાળી

પ્રકીર્ણ

નવાં પ્રકાશનોની માહિતી, વગેરે

A Study of Jayanta Bhaṭṭa's Nyāyamañjarī : A Mature Sanskrit Work on Indian Logic : Part III. Nagin J. Shah. pp. 10 + 214. Sanskrit Sanskriti Granthamālā. Ahmedabad. 1997. (અનુસંધાન, ૫માં આના બીજા ભાગનો પરિચય આપેલો છે ।).

*

Uttarajjhāyā. Word Index and Reverse Word Index. M. Yamazaki, Y. Ousaka. Philologica Asiatica. Monograph Series 11. 30" x 20". pp. 302. Tokyo. 1997.

(જપાનની સરકારના શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, રમતગમત અને સંસ્કૃતિ ખાતાની આર્થિક સહાયથી ઉપર્યુક્ત બે વિદ્વાનોએ કમ્પ્યુટરની સહાયથી શ્વેતામ્બર જૈન આગમગ્રંથોની સંપૂર્ણ પાદ-સૂચિ, શબ્દ-સૂચિ અને અન્ત્ય પદના અન્ત્ય વર્ણને આધારે ઊલટ-સૂચિ તૈયાર કરવાની જે યોજના કરી છે, તે અનુસાર પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં 'ઉત્તરજ્ઞાયા'ની શબ્દ-સૂચિ અને ઊલટ શબ્દ-સૂચિ (રોમન લિપિમાં) આપી છે । આ પહેલાં 'દસવેયાલિય', 'ઇસિભાસિયાઈ', 'આયરંગ', 'સૂયગડ', એ આગમગ્રંથોની પાદસૂચિઓ અને શબ્દસૂચિઓ ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિએ તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરેલ છે. આમાંથી કેટલાકનો પરિચય 'અનુસંધાન' ૩ તથા ૯માં અમે આપ્યો છે ।)

*

When did the Buddha Live ? : The Controversy on the Dating of the Historical Buddha. Ed. Heinz Berchert. 28" x 20. pp.388. Delhi 1995.

(ગર્ટિગેન (જર્મની)ની એકેડેમી ઑવ સાયંસીઝ તરફથી ૧૯૮૮થી ગૌતમ બુદ્ધના સમયનિર્ણયને લગતા વિવાદને અનુલક્ષીને જે પરિચર્ચાઓ યોજાઈ હતી તે બે ગ્રંથોમાં ૧૯૯૧ અને ૧૯૯૨માં પ્રકાશિત થઈ છે । એ પરિચર્ચામાં રજૂ થયેલી નિબંધોના નિષ્કર્ષોને તથા તે પછી જે કેટલીક ચર્ચા થઈ તેને ગણતરીમાં લઈને આ ગ્રંથ તૈયાર કરાયો છે । તેમાં આ વિષયને લગતી બધી પૂર્વવર્તી ચર્ચાનો

इतिहास अने सर्वेक्षण तथा विविध परंपरागत सामग्रीना पुनर्मूल्यांकनने लगता बने पक्षोनां दृष्टिबिन्दु अने तेनुं तारण प्रस्तुत करेलां छे । भगवान् वर्धमान महावीरना समयनिर्णयनी साथे पण आ चर्चाने निस्वत छे ।

*

पार्श्वचंद्रसूरि-विरचित जिन-स्तवन-चतुर्विंशतिका. सं. मुनि भुवनचंद्रजी. पार्श्वचंद्रसूरि साहित्य प्रकाशन समिति, मुंबई. १९९७.

*

यशोग्रन्थ मंगलप्रशस्ति संग्रह. संपा. यशोदेवसूरि, जयंत कोठारी, जशवंती दवे, पारुल मांकड. यशोभारती जैन प्रकाशन समिति, पालिताणा. १९९७.

(उपाध्याय यशोविजयजीना प्रकाशित तेम ज अप्रकाशित समग्र संस्कृत-प्राकृत ग्रंथो तथा गुजराती-हिन्दी ग्रन्थोना आदि-अंत गुजराती अने हिन्दी अनुवाद साथे आपेल छे ।)

*

महोपाध्याय शान्तिचन्द्रगणि-विरचित कृपारसकोश. संपादक-अनुवादक मुनि जिनविजयजी. परिशिष्टो सहित पुनःसंपादन, पुनर्मुद्रण विजयशीलचन्द्रसूरि द्वारा. जैन ग्रन्थ प्रकाशन समिति, खंभात. १९९६.

*

हेमचन्द्राचार्य-विरचित वीतरागस्तवः हिन्दी पद्यानुवाद साथे. अनुवादक विजयशीलचन्द्रसूरि. कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी स्मृति संस्कार-शिक्षण निधि, अमदावाद १९९६.

*

Dohā-gīti-kośa of Saraha-pāda and Caryā-gīti-kośa of various Siddhas. Restored Text, Sanskrit Chāyā and Translation. H. C. Bhayani. pp 16 + 140 Prakrit Text Society, Ahmedabad. 1997.

*

महाचन्द्र-मुनि-कृत बारहवरवर-कव्क. मातृका-प्रकार का अनु-
अपभ्रंश-कालीन उपदेशात्मक जैन काव्य. संपा. हरिवल्लभ भायाणी. सहायक
(श्रीमती) प्रीतम सिंघवी. पृ. १२८. पार्श्व शैक्षणिक और शोधनिष्ठ प्रतिष्ठान,
अहमदाबाद, १९९७.

Some topics in the Development of OIA, MIA, NIA. H. C.
Bhayani. pp. 150. L. D. Institute of Indology, Ahmedabad, 1997.

*

जैन धर्मना विश्वकोश / ज्ञानकोशनी योजना

अमेरिकाना जैन एकेडेमिक फाउन्डेशन तरफथी Encyclopedia of
Jainism तैयार करवानी एक महत्त्वकांक्षी योजना हाथ धराई छे । (१)
इतिहास, (२) दर्श अने मनोविज्ञान, (३) धर्म, आचारनीति, समाज, (४)
न्याय अने प्रमाणविचार, (५) भाषा अने साहित्य (६) कला अने स्थापत्य,
(७) विज्ञान, (८) समकालीन धर्म, दर्शन, संस्कृति । आ माटे जैन धर्म,
परंपरा, भाषा-साहित्य आदिना विज्ञानोनी एक विस्तृत परामर्श-समितिनी अने
डॉ. कमल चन्द सोमाणीनी प्रधान संपादक तरीके नियुक्त कराई छे ।

*

जैन-आगम-भाषा-विषयक संगोष्ठीना संबंधमां विद्वानोना पत्रो

आ संबंधमां “जैन आगमों की मूल भाषा” पर एक विद्वत्-संगोष्ठी
हमणांज एप्रिल मासमां अमदावादमां ज योजाई हती अने एनुं परिणाम स्पष्ट
हतुं के अर्धमागधी आगमो शौरसेनी आगमो करतां प्राचीन छे अने ए विषे बे
मत होई शके ज नहीं ।

अर्धमागधी भाषनां मूळ स्वरूपनी परिस्थापना विषे अने अर्धमागधी
तथा शौरसेनी आगमोनी पूर्वापरता विषे पाश्चात्य विद्वानो शुं अभिप्राय धरावे छे
ते विषे जे पत्रो अमने मळ्या छे ते तेमना मूळ स्वरूप अने भाषामां नीचे उद्घृत
करवामां आवी रह्या छे ।

के. आर. चन्द्र

THE AUSTRALIAN NATIONAL UNIVERSITY

FACULTY OF ASIAN STUDIES, ASIAN HISTORY CENTRE

CANBERRA, AUSTRALIA

14 April, 1997.

Dear Prakrit Jain Vidya Vikas Fund,

The exact nature of the original language of the Jaina texts is without doubt an important question for all those who have a scholarly interest in Jaina religion and literature. The plan to hold a seminar on this topic is a very welcome one and it is to be hoped that the important papers presented therein will be published to allow for the dissemination of information to a wide audience. I have no hesitation in wishing the proceedings every success.

Sincerely

Royce Wiles

Scotland, U. K.

16 / 4 / 97

Dear Professor Chandra,

Thank you for your letter advising me about the forthcoming seminar on the "Original Language of the Jain Canonical Texts".

It is very gratifying to learn that such an academic function has been organised and that so many distinguished scholars are participating in it. As you will know, sixty or so years ago Heinrich Lüders saw the desirability of describing the linguistic stratum underlying the Pali scriptures. The fragmentary results of this research appeared in his *Beobachtungen über die Sprache des buddhistischen Urkanons* and Buddhist philology has continued to benefit from his insights. Unfortunately, with the ex-

ception of Alsdorf, no western researcher has attempted to consider the question of the original language of the Jain scriptures, so that it is very much to the credit of Indian scholars that they are beginning to address this subject in a critical and concerted manner. The first valuable results of this line of investigation are familiar to me from your *Prācīn Ardhamāgadhi kī Khoj Men* and I would hope that the seminar leads to the emergence and dissemination of further knowledge about this fascinating subject. Only by challenging longheld presuppositions will scholarship on ancient texts be advanced. My best wishes for a successful and fruitful seminar.

Yours sincerely,

Paul Dundas
Senior Lecturer in Sanskrit
University of Edinburgh, England.

SOAS

University of London
Thornhaugh Street, Russel Square,
LONDON WC1H 0XG.

16-4-97

Dear Prakrit Jain Vidya Vikas Fund,

Thank you for informing me of the Seminar on the Original Language of the Jain Canonical Texts that is scheduled to take place shortly in Ahmedabad. You are to be congratulated on the selection and range of topics, and on the timing of the conference at this important juncture in Jain Studies.

My colleagues and I hope that, by subsequent publication of the proceedings, it will encourage and facilitate more widespread study, publication, and discussion of the primary manu-

script sources. We would also wish to convey our congratulations to Dr. K. R. Chandra on the appearance of his stimulating re-appraisal of the linguistic form of the text of *Ācārāṅga*.

J. C. Wright
Professor of Sanskrit in the Univ. of London
School of Oriental and African Studies.

From :
Professor J. C. Wright

South Asia Dept.,
SOAS, University of London,
Thornhaugh St., Russel Sq.,
Londoan WC1H OXG

28/5/97

Dear Dr. Chandra,

Thank you for sending me a copy of your report on the outcome of the 'Original Language' Seminar.

Of course I remain most interested in the progress of your re-appraisal of the testimony of *Ācārāṅga* MSS for the language of Aṃg. texts, and hopeful that you can publish more of the information gleaned. Would that someone might be inspired to produce facsimile reproductions of the principal MSS, in emulation of the Śatapiṭaka Series. That is something that ought to be demanded at every conference, before the MSS disintegrate entirely.

Your findings seem to confirm that a return to the method of Jacobi's 1882 edition of *Ācārāṅga* would be appropriate. In case of variation, he gave in italics the most antique-looking reading that happened to be available (e.g.... nātaṃ bhavati... ovavāiye...), even although, on his own showing, such readings can always be put down to an instinct to clarify the meaning. Thus he rightly could take note of effects like 1.2 māyā me piṭā

me and 1.6 mātarām piyaram. But I do not believe that it is safe to refer to this (as he did) as a 'retention' of *-t-* : one is presumably less likely to find a *-t-* in a purely Prakrit form like bhāyā. With parinnā, and with the same sort of effect in hiraṇṇeṇaṃ suvaṇṇeṇaṃ elsewhere (ZDMG 1880), his policy was to archaize with parinnā and suvaṇṇeṇaṃ.

I take the opportunity to congratulate you on your explanation of locative *-ammi*, which seems to solve one of the most perplexing problems of all. It goes well with the texts' failure to distinguish between *o-* and *u-*, and with Bühler's suggestion that graphic confusion between *n* and *ṇ* was involved : that would seem to justify Jacobi in his willingness to emend *u-*, *ṇ-*, and *ṇṇ* (irrespective of the actual readings, as I understand him).

Schubring's identification of two groups within the Ācārāṅga MSS, and of separate strata of verse and prose material, seems to hint that critical editing is possible (though he did not make the attempt, and it would be a thankless task without access to facsimiles of the MSS).

With all good wishes,
J. C. Wright

6, Huttles Green, Shepreth,
Royston, Herts.

28/5/97

Dear Dr. Chandra,

Thank you for your letter of 15/5/97. I am delighted to hear that the Seminar on the subject of The Original Language of the Jain Canonical Texts was so successful.

I was interested to hear the outcome of your deliberations. I think that it is very likely that Ardha-māgadhi was the original language of the Jināgama or, since the language of the original Jināgama was presumably earlier than the Ardha-māgadhi we

possess now, perhaps we should call it Old Ardha-māgadhi. I believe that this language was affected by the Mahārāṣṭri Prakrit after Jainism had spread to Mahārāṣṭra and I would agree that the Śaurasenī Āgamic works are relatively later.

If there are any plans to publish the proceedings of the Seminar I should be very glad to receive a copy.

With best wishes,

Yours sincerely,

K. R. Norman

